

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

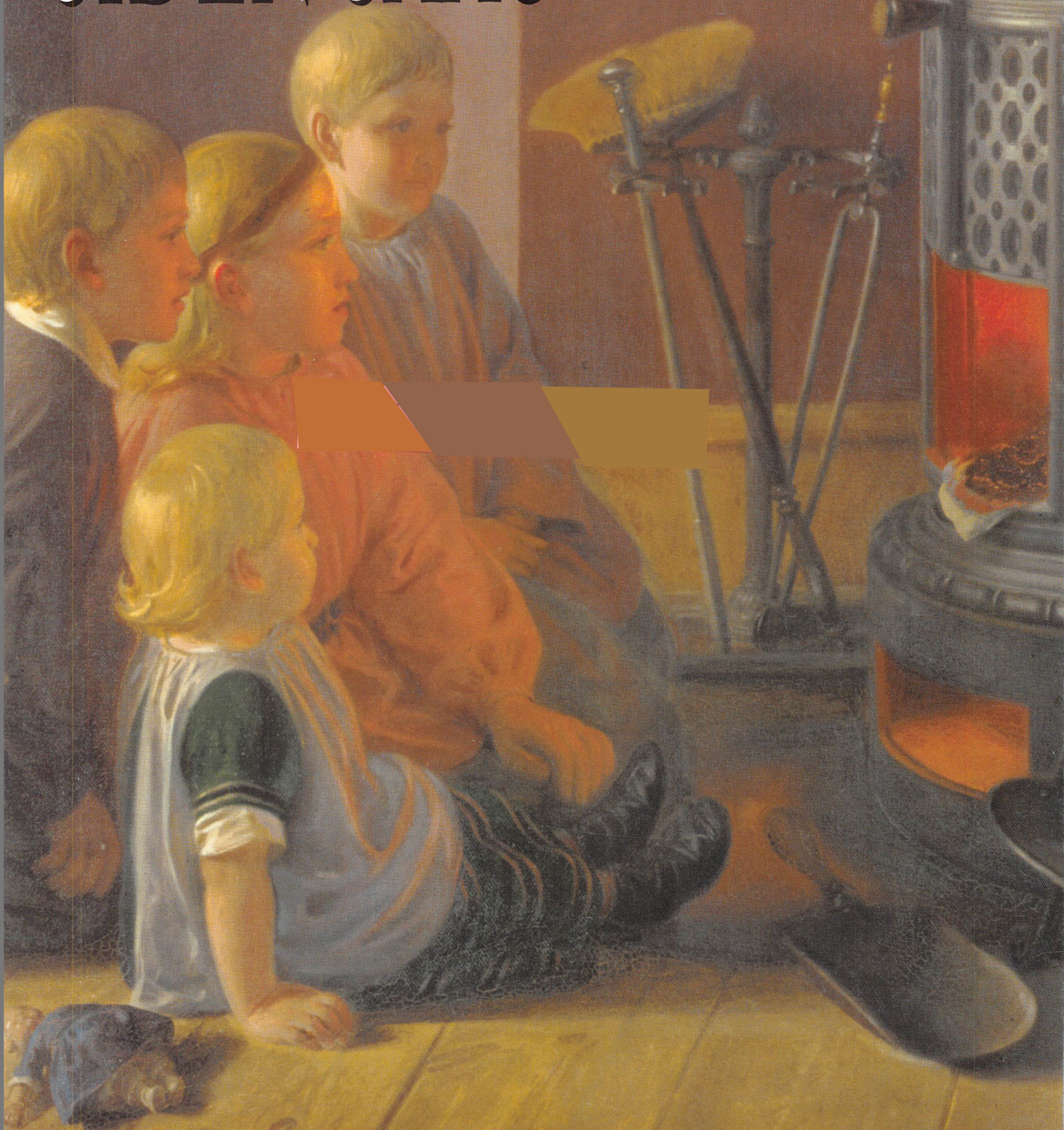

SIDEN SAXO

NR. 3

9. ÅRG.

1992

Udgiver: Rigsarkivet
Ansvarshavende redaktør:
Henrik Stevnsborg.
Øvrige redaktion: Bent
Blüdnikow, Steen Ousager
og Poul Olsen.

Redaktionspanel: Anders
Bøgh (Aarhus Universitet),
Søren Eigaard (Odense Uni-
versitet), Erik Gøbel (Rigs-
arkivet), Lotte Hedeager
(Københavns Universitet)
og Carsten Porskrog Ras-
mussen (Institut for grænse-
regionsforskning).

Lay-out: Kristin Wiborg
Tryk: Nofo-Print,
Helsingør.

ISSN: 01 09 6028

Abonnement: Tegnes ved
henvendelse til Rigsarkivet,
Rigsdagsgården 9, 1218
Kbh. K.
Telf.: 33 92 33 10
Giro nr.: 6 40 13 68
Abonnementet er løbende
indtil opsigelsen.

Pris: Årgang 1992 kr. 125,-
Løssalg pr. nr. kr. 40,-

Distribution:
Avispostkontoret

Flytning meddeles postkon-
toret.

Copyright Siden Saxo 1992

I Indhold

Fund: Tegneundervisning.....	2
Blodsudgydelser i Serbien..... <i>af Poul Olsen</i>	3
Raketlitteraturen ..... <i>af Søren Juelstorp</i>	11
Stenkul og jern - bøgeskove og kløver..... <i>af Thorkild Kjærgaard</i>	16
Fund: Brevene i statuen..... <i>af Jeppe Tønsberg</i>	24
En transportleders erindringer..... <i>af Erik Pontoppidan Sørensen</i>	27
Niels Ebbesen - igen..... <i>af Anders Bøgh</i>	35

Forsiden: Maleri af Constantin Hansen. Aarhus Kunstmuseum. Nogle børn sidder foran en jernkakkellovn og maleriet viser et stenkulsbaseret energi- og råstofsysteem - læs nærmere herom i Thorkild Kjærgaards artikel i dette nummer af magasinet. Foto: Thomas og Poul Pedersen, Århus.

Fund: Elevtegninger fra 1830erne. S. 2.

Blodsudgydelser i Serbien i 1700-tallet. S. 5

Raketlitteraturen - skandalepressen i 1830erne. S.11

Fund: Brevene i statuen. S.24

Stenkul og jern - bøgeskove og kløver. Energi- og råstofrevolutionen i 1700-tallet. S.16.

En transportleders erindringer. Om en redningsekspedition med de hvide busser 1945. S. 27.

Niels Ebbesen - igen. S. 35

Raketter

Fund

Tegneundervisning

Se nøje på disse tegninger fra 1800-tallet. Er de tegnet af professionelle kunstnere eller amatører?

Ingen af delene, det er elevtegninger fra et skolearkiv.

Tegningerne er fundet i arkivet efter Friskolen for Drengbørn af den Mosaiske Tro. Det hed den jødiske skole i København, der var blevet etableret i 1805, og som havde til huse i Skindergade. Skolen var et led i forsøget på at integrere de jødiske børn i det danske samfund, og der blev lagt stor vægt på bl.a. danskundervisning. Finansmanden og redaktøren af Berlingske Tidende, M.L. Nathanson, stod bag skolens etablering.

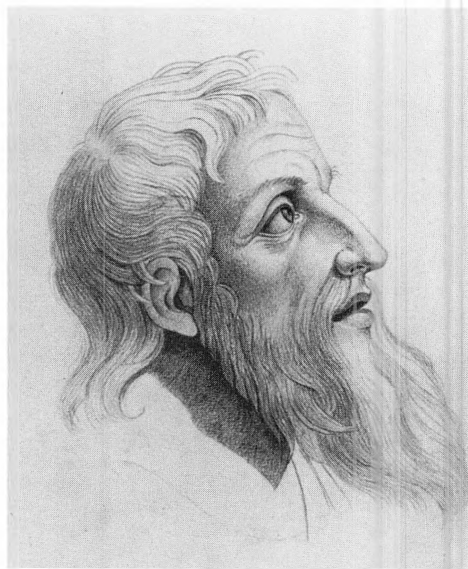
Allerede fra 1808 begyndte man at give eleverne tegneundervisning, og fra 1833 er bevaret en række tegneprotokoller, som de her viste tegninger stammer fra. Det var særlig med henblik på at uddanne eleverne til håndværkere, at tegneundervisningen havde sin berettigelse i datidens skolesystem.

Den jødiske drengeskole flyttede i 1912 til et

nyt hus på Ingemannsvej på Frederiksberg, hvor man havde mulighed for at optage de mange børn af russiske immigranter, der strømmede til landet omkring 1. Verdenskrig. I 1918 blev drengeskolen slået sammen med pigeskolen, som bar navnet Carolineskolen. Dette prinsessenavn valgtes som navn til den nye fællesskole, der eksisterer den dag idag.

Tegningerne findes i arkivet efter Friskolen for Drengbørn af den Mosaiske Tro, der idag opbevares på Landsarkivet for Sjælland. Også i andre af Landsarkivets skolearkiver, bl.a. fra de sjællandske latin- eller gymnasieskoler, kan man i øvrigt finde eksempler på elevtegninger. To er gengivet i Erik Nørns registratur over gymnasiearkiver i Landsarkivet: Gymnasieskoler - administration og arkiv, 1989:

*Kultegninger fra
1830erne, tegnet af elever
fra Friskolen for Dreng-
børn af den Mosaiske Tro.*

BLODSUDGYDELSER I

SERBIEN

I alt for lang tid har det udenlandske nyhedsstof i medierne været præget af krigen i det tidligere Jugoslavien. Man må forestille sig, at de indberetninger, der fra de danske diplomater i området omkring den nu ophævede stat sendes ind til det danske Udenrigsministerium, også i høj grad har urolighederne og blodsudgydelserne som emne. Her præsenterer arkivar Poul Olsen, Rigsarkivet, imidlertid en indberetning, som er 260 år gammel, men hvis emne ligeledes er blodigt og på tidspunktet var ganske urovækkende.

Lensgreve Christian August Berckentin blev født i 1694 i Mecklenburg. Han tilbragte sin studietid i Kiel og trådte derefter i dansk tjeneste, først som kammerjunker hos dronningen, senere som diplomat. I 1721-22 var han dansk gesandt i Stockholm. Der klarede han sig åbenbart godt, for hans næste post blev som gesandt i Wien, en af Danmark-Norges vigtigste diplomatiske repræsentationer. Berckentin sad på denne post indtil 1740, da han rejste hjem for at fortsætte sin karriere i den danske centraladministration. Som diplomat karakteriseredes han som nøgtern og forsigtig, erfaren og kundskabsrig - en god mand at have siddende ved kejserhoffet i Wien.

HOFKOMEDIER OG KARNEVAL

Som gesandt udfærdigede Berckentin utallige indberetninger til regeringen i København. I begyndelsen af 1730erne var det vigtigste udenrigspolitiske emne forholdet mellem kejserhoffet og den gottorpske hertug. Netop i vinteren 1731-32 ventede man i Wien en ny udsending fra hertugen; og hvad denne kunne finde på eller havde med fra hertugen, udgjorde et centralt emne for korrespondancen mellem grev Berckentin og den danske regering. Dertil kom indberetninger om den almindelige politiske udvikling i kejserriget, om militære forhold, forholdet til det tyrkiske rige og meget andet.

Et emne, der heller ikke blev forsømt i Berckentins indberetninger, var begivenhederne ved kejserens hof. Den 2. februar 1732 kunne Berckentin meddele, at den holstenske udsending endnu ikke var ankommet, men at karne-

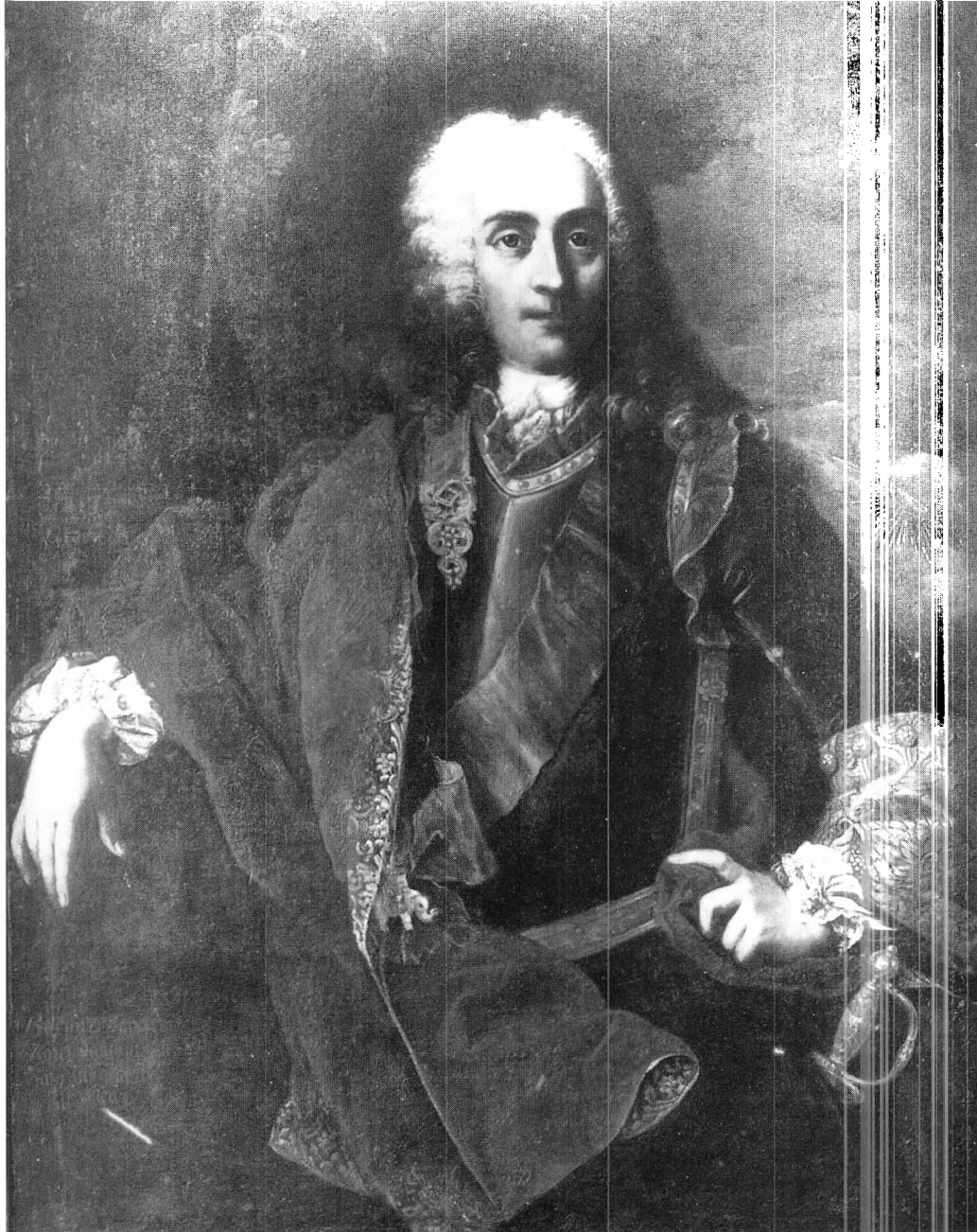
valssæsonen nu var begyndt - tre ærkehertuginder og andre fornemme damer havde medvirket i en privat opførelse af en italiensk komedie for kejseren og de højeste embedsmænd.

VAMPYRER?

Måske på grund af karnevalstiden havde Berckentin intet politisk stof til sin næste indberetning, der gik afsted den 9. februar 1732. Han benyttede derfor lejligheden til - som et kuriosum - at indsende en beretning fra det blodige Serbien, der dengang ikke var plaget af krig, men af - vampyrer. Historien var følgende: For ca. fem år siden, d.v.s. i 1727, havde en af landsbyen Medvegyas hejdukker ved navn Arnond Paole brækket halsen ved at falde ned fra et hølæs. En hejduk var medlem af det serbiske hjemmeforsvar. Før Paole så ulykkeligt kom af dage, havde han ofte fortalt, at han engang - da han opholdt sig ved Gossova i det tyrkiske Serbien - var blevet voldsomt plaget af en vampyr. Over for gode mænd i byen havde han tilstået, at han for at blive plagen kvit havde brugt den eneste sikre og anerkendte modgift, nemlig at spise jord fra vampyrens grav og smøre sig med vampyrens blod. Men dette middel er ikke, skulle det vise sig, uden bivirkninger.

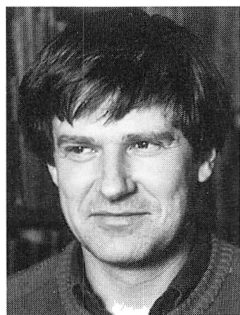
Allerede knap en måned efter Arnond Paole havde brækket sin hals, klagede adskillige af landsbyens folk over, at Arnond gik igen i skikkelse af en vampyr. Fire af klagerne døde som resultat af hans hjemløgelser.

*Lensgreve Christian
August Berckentin
(1694-1758) Maleri af
Georges Desmarées.
(Foto: Frederiksborg-
museet)*

EN PÆL GENNEM HJERTET

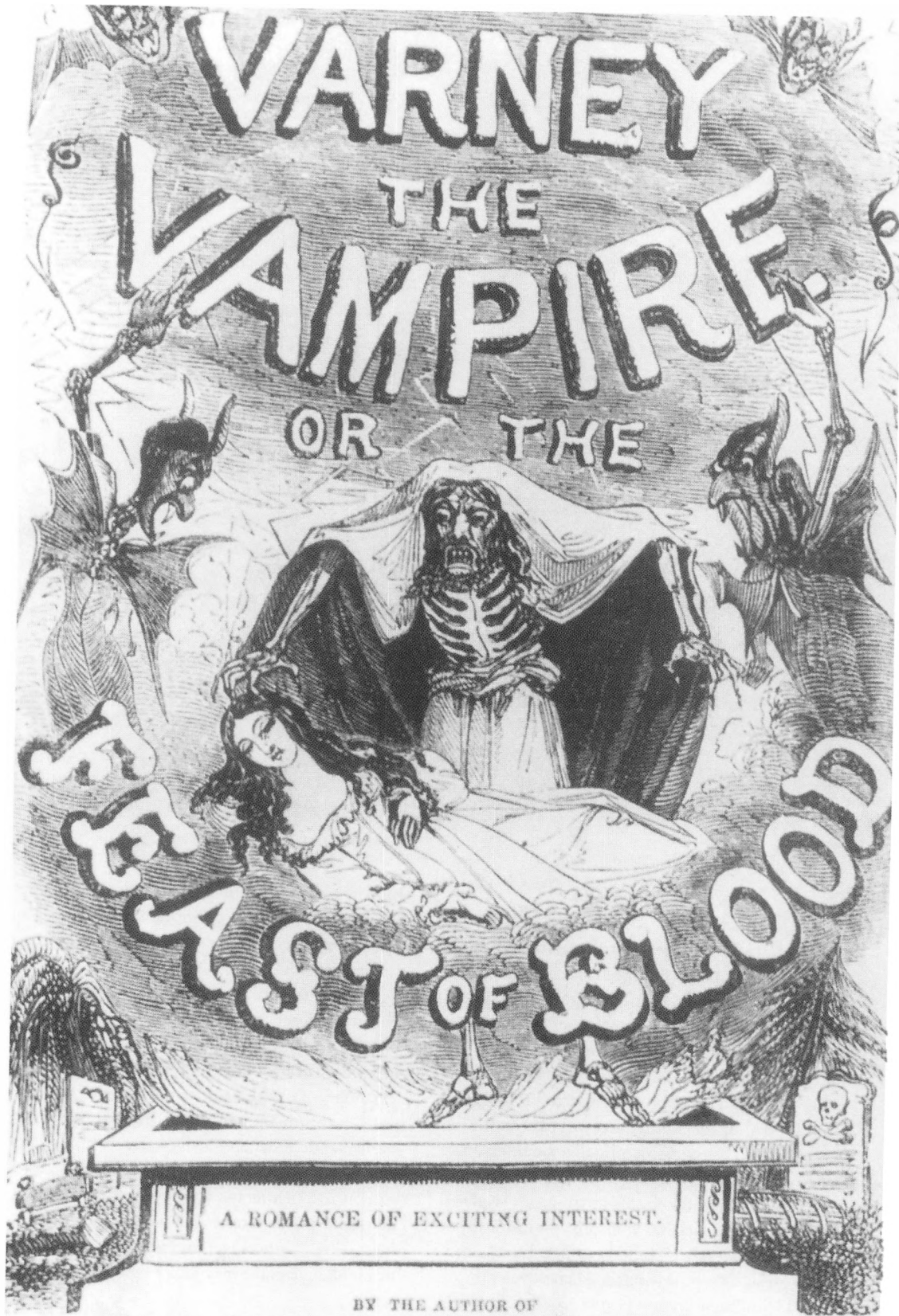
Poul Olsen

For at forebygge dette uvæsen havde landsbyboerne åbnet Arnond Paoles grav 40 dage efter, at han var blevet lagt i den. Det viste sig da at være uden for al tvivl, at Arnond Paole selv var blevet vampyr. Han lå ganske uforrådnet i graven, frisk blod flød fra ører, øjne, mund og næse. Også hans klæder var ganske blodige. Negle og hud var faldet af liget, men nedenunder var nye negle og ny hud ved at gro frem. Dette var de sikreste beviser for, at der var tale om en virkelig vampyr.

Efter anerkendt praksis havde byfolkene da rammet en pæl gennem hjertet på Arnond, og de berettede senere, at man tydeligt kunne høre den karakteriske hæse lyd, som vampyrer ved sådanne lejligheder udstøder, ligesom det var vidnefast, at blodet havde flydt frit fra såret. Samme dag blev liget brændt til aske og asken begravet. Da man vidste, at den, der omkommer ved at blive bidt af en vampyr, selv må blive vampyr, havde man behandlet Arnond Paoles fire kendte ofre på tilsvarende vis.

BY THE AUTHOR OF
"GRACE RIVERS; OR, THE MERCHANT'S DAUGHTER."

SMITTEN SPREDES

Men dermed var det ikke slut. Arnond Paole havde nemlig på de natlige ekspeditioner fra sin grav ikke begrænset sig til at suge blod fra mennesker, han havde også forgrebet sig på dyr. - Når et menneske spiser af kødet fra kreaturer, der har været udsat for sådan forurening, spredes smitten videre... Det blev snart klart for folkene i landsbyen, at der måtte være mindst endnu en vampyr. Nu begyndte nemlig den karakteristiske vampyrsyge at optræde. Friske og unge mennesker døde pludselig efter kun tre dages sygdom, der ellers ikke virkede voldsom, og i landsbyen Medvegya var ialt 17 bukket under. Dertil kom, at nogle af de syge selv havde klaget over vampyrer. Hejdukken Joviza kunne således meddele om sin svigerdatter Stanaka, at hun var blevet

bidt i halsen af Arnond Paolos søn Milloe (der var død af tre dages sygdommen) og at hun derefter havde fået smerter i brystet og var død på tredjedagen.

På dette tidspunkt - vinteren 1731-32 - kom begivenhederne i landsbyen autoriteterne for øre. En undersøgelse skulle foretages, og et regiment blev sendt til stedet i den anledning. Den 7. januar 1732 fandt undersøgelsen sted. Undersøgelseskommissionen fik af landsbyboerne den ovenstående redegørelse. Derefter - samme dags eftermiddag - begav kommissionen sig til kirkegården for at foretage yderligere efterforskning, der skete i overværelse af landsbyens fornemste hejdukker. Undersøgelsen bestod her i, at de mistænkelige grave blev åbnet og ligene obduceret.

Wie facht sich an gar ein graussem
 liche ersch:ockenliche hystorien von dem wilden rütnich.
 Dracole wayde. Wie er die leut gespist hat. vnd gepraten.
 vnd mit den haüßtern yn einem Kessel gesoten. vñ wie er die
 leüt geschunden hat vñ zerhacken lassen als ein kraut. Jecz
 er hat auch den mütern ire kind geprate vnd sy habes müs-
 sen selber essen. Vnd vil andere ersch:ockenliche ding die in
 dissem Tractat geschriben stend. Vnd in welchem land er
 geregiret hat.

Den berömteste
 vampyr er uden
 tvivl Dracula. Om
 han har huseret
 efter sin dod kan
 ikke klart bekræftes
 ud fra kilderne.
 Derimod er det
 ubestrideligt, at
 han i levende live
 udviste en blod-
 tørst, der overgik de
 flestes. Her ses han
 indtage frokosten i
 selskab med sine
 spiddede og parte-
 rede ofre.

OM OBDUKTION AF IKKE-DØDE

Den første grav indeholdt en 20-årig kvinde, Stana, død efter tre dages sygdommen for 2 måneder siden. Åbningen af liget viste frisk blod i brystkassen, og karrene, både vener og arterier indeholdt ikke - som man skulle vente - koaguleret blod. Samtlige indvolde var ganske friske og ligesom hos sunde mennesker. Livmoderen fandtes derimod opsvulmet og i forrådnelse, ligesom huden overalt på kroppen var i forfald. Ligets negle faldt af ved berøring, men det kunne tydeligt ses, at ny hud og nye negle var ved at vokse frem.

Andet lig var en 60-årig kvinde Miliza, der havde været død - eller i hvert fald begravet - i 3 måneder. Frisk blod fandtes også her i kroppen. Dertil kom, at de tilstedeværende ældre hejdukker kunne vidne, at de havde kendt Miliza siden hendes ungdom, og at hun altid havde været tynd og mager. Det var nu tydeligt for dem, at hun havde taget betragteligt på i vægt. Liget fandtes derudover "in Vampyren Stand". Det samme gjaldt liget i den tredje grav, et 8 dage gammelt barn, der havde ligget der i 90 dage.

De to næste grave indeholdt henholdsvis en 16 år gammel dreng Milloe og den 17-årige Joachim. Begge havde været begravet i ca. 9 uger, og hos begge fandtes tydelige vampyrkendetegn.

Nr. 6 - en kvinde ved navn Ruschka, begravet i 6 uger, havde ikke blot frisk blod i brystkassen, men også i mavesækken. Hendes barn (nr. 7), der var død 18 dage gammel og lagt i hendes grav, viste tydelige tegn på at have diet moderens blod.

Gravene nr. 8 til 10 viste sig at indehold normale lig. Selv om de lå lige mellem vampyrgravene, viste alle her, en kvinde, et spædbarn og en hejdukkorporal, der havde været begravede mellem 3 uger og 3 måneder, stærke tegn på forrådnelse.

I grav nr. 11 var der bid igen. Hejdukken Staniko lå der. Han var død som 60-årig 6 år før undersøgelsen. Hele liget var i fuldkommen vampyrstand. Det samme gjaldt den 25-årige hejduk Milloe i 12. grav. Den sidstes tilstand kunne ikke undre, han var jo søn af Arnond Paole.

Grav nr. 13 indeholdt Stanika, en 20 år gammel kvinde, der også var død efter den uheldsvangre tre dages sygdom. Hun havde været

begravet i 18 dage. Ingen sædvanlige dødsken-detegn fandtes dog hos hende, tværtimod. Hendes ansigt var rødt og friskt, og ved åbningen af liget fandtes hendes blod at være rødt, frisk og letflydende, ligefrem "balsamisch". Blod fandtes ikke alene i brystkassen, men også i hjertet og i alle større kar. Alle indvolde fandtes uforrådnede, sunde og friske, ligesom også neglenes og hudens tilstand viste, at hun måtte være vampyr. Dertil kom, at hun selv i levende live havde vidnet at være bidt i halsen af Milloe (grav nr. 12). Ved undersøgelsen af halsen fandtes da også under højre øre et blåt, blodunderløbet mærke på knap en fingers længde.

Efter undersøgelsen blev samtlige vampyrlig halshugget og brændt. Asken blev kastet i floden Morava. De rådne lig blev lagt tilbage i deres respektive grave.

Videre melder Berckentin ikke om serbiske blodsudgydelser. Men det er jo at håbe, at folket i landsbyen siden 1732 har haft fred - i det mindste for vampyren.

VIDENSKABELIG FODNOTE

Vi skylder vore læsere at fortælle, at historien om Arnond Paole ikke er ukendt i den tidligere vampyrforskning. På dansk er den senest gengivet i Dan Turell: *Alverdens Vampyrer*, 1978. Af den udenlandske litteratur kan nævnes bl.a. Anthony Masters: *The Natural History of Vampires*, 1972, og Joseph Ennemoser: *Geschichte der Magie*, 1844. Alle tre nævnte værker synes dog at bygge på senere afskrifter af undersøgelseskommissionens beretning.

Den her benyttede afskrift er foretaget af en højt kvalificeret legationssekretær ved det danske gesandtskab i Wien mindre end måned efter begivenhederne og må allerede af denne grund regnes som en bedre kilde. Den blev fundet i Rigsarkivet, Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling: *Specialia: Kejseren: Relationes aus Wien 1732*.

RAKETTLITTERATUREN

Guldalderens læsende publikum var ikke stort. Oplaget for en succesudgivelse i den skønlitterære genre var på mellem 500 og 1000 eksemplarer. Selv efter, at der med stænderanordningen i 1831 kom gang i det offentlige liv, var publikum ikke stort. Oplagstallene viser, at politiske skrifter typisk blev trykt i mellem 500 og 1000 eksemplarer. Lærebøger og religiøse skrifter kom i et noget større oplag, nemlig 2000-3000. De to førende liberale oppositionsorganer i 1830erne, "Kjøbenhavns flyvende Post" og "Fædrelandet" havde hver omkring 1000 abonnenter. "Fædrelandets" oplagstal nåede i enevældens tid aldrig over 1500. Elitære tidsskrifter for litteratur, kunst og videnskab som "Maanedsskrift for Litteratur" og J.L. Heibergs énmandsforetagende "Kjøbenhavns flyvende post" havde hver omkring 300 abonnenter. "Dansk Ugeskrift" havde ca. 500 abonnenter. Tidsskriftet havde et blandet indhold inden for den kulturelle sfære og søgte at virke for Romantikens ideal: Foreningen af det sande, det gode og det skønne. Det samlede læsende publikum har næppe oversteget nogle få tusind personer.

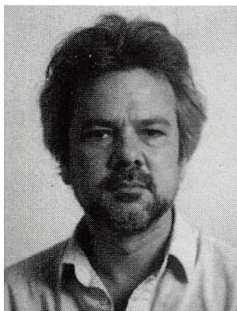
Grundstammen i læseverdenen var det dannede embedsborgerskab. Dertil kom den højere handelsstand, borgerlige godsejere samt adelige. Spredt rundt omkring i provinsen fandtes aftagere af den skønlitterære og politiske litteratur, som blev udgivet i København, men hovedstaden var ubestridt publikums hovedsæde.

LITTERATURSOCILOGI

Juristen Tage Algreen-Ussing optrådte i 1835 som en slags litteratursociolog, idet han i "Dansk Ugeskrift" søgte at karakterisere almindelige menneskers læsning i København. De "ringeste borgerklasser" benyttede, ifølge Algreen-Ussing, for størstedelen ikke deres læsevne på andet end gadeviser eller på ved flytte- og skiftetid at gennemgå "Adresseavisens" rubrikker

En ny type blade kom frem omkring 1830. Det var skandale- eller smudsbladene. De bar navne som "Raketten", "Raketten med Stjerner", "Cometen", "Lynstraalen og Skjærsilden", titler, som skulle betegne noget slående, knusende og tilintetgørende. Tillige noget strålende, oplysende og meteoragtigt.

Cand.mag. Søren Juelstorp præsenterer her disse underlødige produkter.

Søren Juelstorp

“Tjeneste søges” og “Husværelser tilbydes”. Dette gjaldt hovedparten af befolkningen, nemlig alle dem, som boede i kældre, kvist- og loftsetager, bag- og sidehuse samt beboerne i de mest befolkede dele af hovedstaden, i daglig tale betegnet som “smågaderne”.

De dele af befolkningen, som derimod aldrig åbnede en bog, var arbejdsfolk, sjovere, d.v.s. folk, som tog tilfældigt arbejde, matroser, vægtere, hyrekuskarle, mange høkere, værtshusholdere, adskillige håndværkssvende, en stor del af “de ringere” håndværkere selv samt flertallet af tjenestefolk, især de mandlige. Den jævne københavnske befolkning arbejdede fra tidlig morgen til sen aften, og man tjente kun lige akkurat til det daglige brød. Efter en lang arbejdsdag var den jævne befolkning simpelthen for træt til at læse. Snarere var det brændevinen, og ikke litteraturen, der dulmede en hård tilværelse.

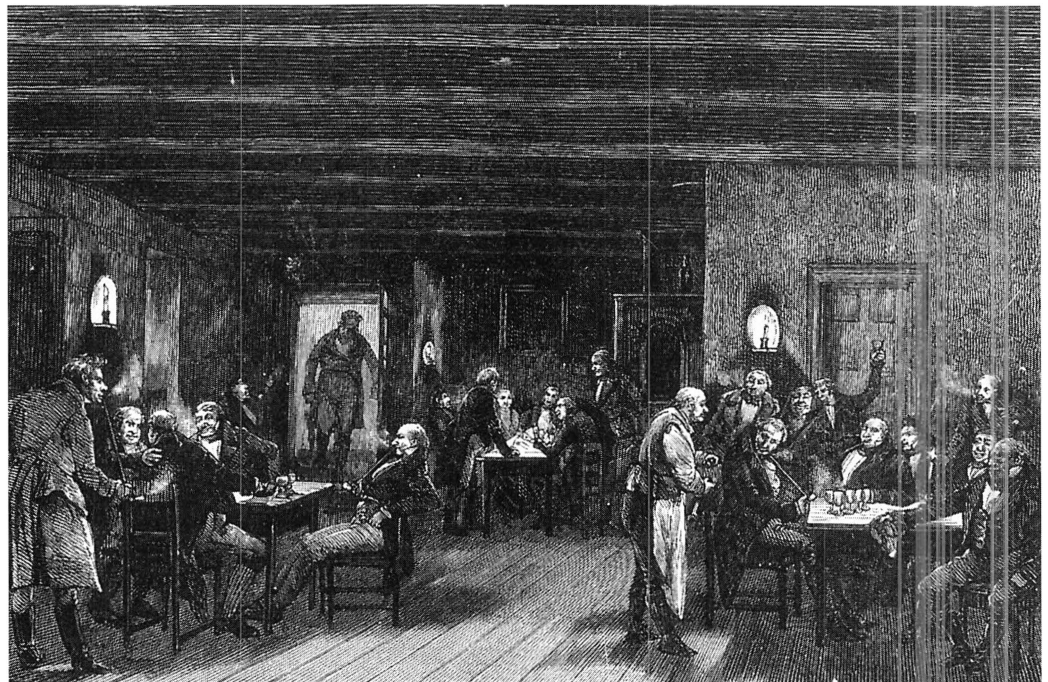
SLETTE OG SLIBRIGE ROMANER

Den del af den jævne befolkning, som overhovedet læste, var hovedparten af de “ringere” håndværkere, en stor del af svendeklassen, mange af de højere tjenestetynder, modehandlerinder,

sy piger og skrædderjomfruer. De læste “Adresseavisen” eller “slette” og “slibrige” romaner, som låntes fra “et eller andet skident legebibliotek”. De læste endvidere “smuds- og pøbelblade”, som hyppigt blev studeret på værtshusene, hvor værtshusholderne holdt dem. Hertil kom de såkaldte markspjecer, der specielt var skrevet for den jævne borger. De utallige markspjecer blev udbudt til salg i trådudsalg og simple modebutikker.

Den læsende del af den jævne befolkning læste også fantastiske fortællinger som f.eks. den om matroskonen, der på én gang fødte 32 levende børn - uden dog at være tykkere end en sædvanlig gravid kvinde. De kastede sig over heksebøger, drømmebøger, spåbøger og lotteribøger. Lotteribøgerne beskæftigede sig sammen med drømmebøgerne med tallotheriet, datidens lotto, hvor den fattige ved at købe et lod kunne håbe på den store gevinst og dermed en bedre tilværelse. Drømmebøgerne var yderst vidtløftige. Der kunne således stå, at drømme om agurker betød, at man skulle satse på nr. 34 i tallotheriet; at se en hvid ko i drømme betød, at man skulle vælge nr. 88, og i drømme at se to smukke piger følges ad på Østergade var ensbetydende med, at nr. 59 var en sikker vinder.

*En skummel københavnsk
vinstue i 1820erne.
Illustration af Knud
Gamborg i J. Davidsen:
Fra det gamle kongens
Kjøbenhavn.*

SMUDSBLADENE

En ny type blade kom frem omkring 1830. Det var skandale- eller smudsbladene.

Forbilledet var "Politivennen", som bl.a. havde slået sig op på at påpege uordener i København, såsom stinkende tranlamper og manglende rendestensbrætter. De nye blade konkurrerede med "Politivennen", som snart sygnede hen. Jacob Davidsen (1813-1891), der var udlært typograf, men som en af de første i Danmark valgte pressen som profession, kalder skandalepressen et litterært skøgeværn. Søren Kierkegaard kaldte den en nedrivnings- og udskældningsanstalt. Smudspressen var i reglen et produkt af personlig spekulation. Bladene skulle skaffe udgiverne hurtige penge ved at appellere til den jævne borgers mentalitet. 1830ernes smudspresser levede af privatlivets skandaler og angreb på embedsmænd. Ofte var der tale om udgivernes private hævntogter.

Faderen til disse ikke-illustrerede blade var den forhenværende eskadronskirurg Mathias Winther. Winther var part i flere retssager som følge af overtrædelse af trykkefrihedslovgivningen. Nogle af sagerne skyldtes personlige angreb på tidligere foresatte i regimentet i Odense, mens andre var forårsaget af Winthers stilling som ansvarshavende redaktør. Bladet anså det som sin opgave at forsvare især de lavere borgerklasser mod angreb fra myndighedernes side. Winther skrev selv, dels offentliggjorde han indsendte bidrag, og som flittig medarbejder havde han her danselærer O.G.F. Bagge. Afgørelserne ved retten gik som regel Winther imod, og han idømtes både bøder og livsvarig censur. I en enkelt sag blev han sågar fradømt sin ære.

KIRURG WINTHER

Mathias Winther var født 1795 i Vissenbjerg sogn på Fyn. Da hans far døde, stod han som 16-årig ene og forladt, men det lykkedes for ham at få fast ansættelse hos daværende byskriver Lange i Odense. Det arbejde blev han imidlertid snart træt af, og han gav sig til at studere kirurgi. I 1823 fik han jobbet som kompagnikirurg ved fynske infanteriregiment og senere som kirurg ved det nys oprettede felthospital i Odense. Det blev dog snart nedlagt, og Winther blev brødløs.

*Mathias Winther.
Litografi af J.A. Jerichau
1834.*

På det tidspunkt blev han kæreste med jomfru Thorning, en skrædderdatter, som han snart giftede sig med, selv om de så godt som intet havde at leve af. Selv beskriver Winther det som sin "galeste handling", "og", tilføjer han: "Jeg lagde derved grunden til en række genvordigheder, som bragte forstyrrelse ind i mit liv". Hans kone ernærede familien - der var to børn - ved håndarbejde, og de levede en kummerlig tilværelse, indtil Winther igen fik arbejde som kirurg i hæren.

I 1830 blev han imidlertid afskediget. En ung pige havde i porten til regimentskasernen bedt ham om et pulver til sin madmoder, så hun kunne få hende i seng. Det var hende magtpåliggende, da hun gerne ville have sin kæreste ind i stuen. Winther havde sagt i en spøgende tone: "Nu, så lad hende få brækvand i sit thevand". Det vides ikke, om den unge pige fulgte rådet, men i hvert fald fik konen opkastninger og diarré, og da det blev antaget, at det skyldtes Winthers råd, blev han stillet for en stabskriksret og fyret. Familien flyttede så til København, hvor den blev forsørget af fattigvæsenet. Kort efter blev Mathias Winthers kone angrebet af tyfus, og hun døde et par dage efter. Da Winther selv ville forsørge sine børn, begyndte han, efter at have tjent et par småskillinger ved at skrive pjecer, i september 1831 at udgive "Raketten".

Raketter

“Raketten” udkom fra 1831 til 1835. I 1832 blev H.C. Andersen genstand for “Rakettens” ondskabsfuldheder. Bladet skrev bl.a.: “Men - du milde Gud! Hvilket uhyre af en næse har du dog posteret midt i hans ansigt! Nej, at kalde ham poeten med den lange næse er urigtigt; skal der endelig skoses til hans næse, da bør han hedde: Den storsnude Poet! Jeg indså straks, at han med et sådant batteri i ansigtet aldrig kunne blive farlig for mine fruentimmere; thi for hans kysse-øvne har jo Skaberen sat en pind, eller rettere sagt en fem punds kødklump, og - uden at kysse - kommer man aldrig til pigernes hjerte, det er en afgjort sag. Jeg gjorde derfor straks akkord

(aftale) med ham om en vise, og jeg fik den for 4 skilling verset. - De første 86 vers handler alene om ham selv; han fortæller deri, hvad han er for en karl, og hvor mange store mænd han i sine dage har besunget. Til en prøve vil jeg give det første vers, som lyder således:
Jeg synger gerne til stormands pris;
Pjat! Pjat!
Og kysser ydmygt på fruens ris
Skrat! Skrat!
Som vinden blæser, jeg kappen hænger,
til gunst og gave jeg altid trænger.
Pjat! Pjat! Skrat! Skrat!
Pjat! Pjat! Skrat! Skrat!
Pjat! Pjat!”

“RAKETTEN”

Bladet vandt en betydelig udbredelse og skaffede Winther en god indtægt.

Et typisk eksempel på “Rakettens” stil er artiklen “Tyrkisk behandling mod et fattigt barn i Danmarks hovedstad i året 1832” (no. 31, 4. august 1832). Winther fortæller indledningsvis, hvordan man straffer i Tyrkiet ved at skære ørerne af folk, slå dem på maven, og - hvis man vil gøre kort proces - skære hovedet af dem med en kniv og lægge hovedet mellem benene i rendestenen. “Hvorvidt den første straffemåde er anvendt her til lands er mig ubekendt”, skriver Winther. “Jeg har aldrig hørt den omtalt her, og den sidste endnu mindre”. Han fortæller videre om sine erfaringer med dragoner, der til overflod har løbet spidsrod. “Men jeg må tilstå”, hedder det, “at jeg selv efter de hårdeste eksekutioner af bøddelen, ikke nogensinde har set nogen ryg så hudflettet, som jeg i fredags den 27. juli så på et drengbarn henhørende under det københavnske

fattigvæsen, thi at finde ét eneste sted på armene og ryggen fri for hovne, blå og underløbne pletter var en umulighed. Bemeldte drengebarn, der så ud til at være 12-13 år, havde fået omtrent 50 slag af et spanskrør, og den som forrettede bøddeltjenesten var inspektør Tofte. Jeg er vis på, at fattigdirektøren, major Mangor, har med fornøjelse set på denne eksekution, hvis han har været personlig tilstede”.

Mathias Winther døde i 1834, og derefter redigeredes “Raketten” af juristen og historikeren G.L. Baden, derefter af R. Philipp, der havde været en af Mathias Winters medarbejdere. Philipp havde som Winther været eskadronskirurg, og samme skæbne var overgået ham; han var blevet afskediget. Under Philipps ledelse sygnede bladet hen. Abonnenterne faldt fra, og det hjalp kun lidt, at det forsøgte at forsætte under det klingende navn “Cometen”. I november 1835 gik det ind.

“RAKETTEN MED STJERNER” OG “LYNSTRAALEN”

“Raketten med Stjerner” udkom fra 1834 og holdt sig på gaden i henved 8 år. Dette smudsblad blev udgivet og redigeret af typografen C.F. Møller, der forinden havde udgivet “Skjærsilden” i et par år. Bladet indeholdt ligesom “Skjærsilden” angreb på private personer men søgte tillige at konkurrere med “Raketten” og “Politivennen” ved at påtale lokal uorden. “Raketten med Stjerner” fandt på at bringe notitser om indsendte artikler, som det truede med at offentliggøre. Det førte til, at folk af frygt for at komme i bladet søgte at købe sig fri. Rygtet gik, at denne afpresningsindtægt var redaktør C.F. Møllers betydeligste.

En anden af “Rakettens” efterlignere var “Lynstraalen”, et ugeblad, som kun havde en kort levetid, nemlig fra april 1833 til januar 1834. “Lynstraalen” blev udgivet af J.C. Richter, der først havde været isenkræmmersvend, senere lærer og endelig handelskommissionær. De københavnske “offentlige fruentimmere” blev ofte omtalt i bladet tillige med deres mest intime forhold. Som medarbejder havde J.C. Richter den tidligere omtalte danselærer O.G.F. Bagge, som efter at være kommet på kant med Mathias Winther havde fået forbud mod at skrive i “Raketten”.

TRYKKEFRIHEDSSELSKABET

Der findes ikke oplagstal for 1830ernes smuds- og skandaleblade. Men når man tænker på, at værtshusholderne abonnerede på dem, må det formodes, at de havde en ret pæn udbredelse.

Det dannede embedsborgerskab harcellerede imod smudspressen og i det hele taget mod den litteratur, som den jævne borger læste. De dannede mente, at den form for litteratur var skadelig for den åndelige sundhed, og Trykkefrihedsselskabet, der blev grundlagt i foråret 1835, så det som sin opgave at modvirke det “misbrug” af pressen, som smudsbladene og deres mange brovtende, personlige angreb ifølge embedsborgerskabet var udtryk for. Trykkefrihedsselskabet satsede på at udgive billige folkeskrifter af oplysende karakter henvendt til menigmand, ligesom Trykkefrihedsselskabets organ “Dansk Folkeblad” til en vis grad i sin redaktionelle linje tog hensyn til almindelige mennesker.

Med 1830erne ebbede “Raketlitteraturen” ud. En senere tids skandalepresse var mere afsleben.

LITTERATURHENVISNINGER:

Jacob Davidsen, Fra det gamle Kongens København I, Kbh. 1880. Asger Liebst, “Småborgeren og skandalen”. Kultur og Klasse nr. 46, 1982. K.F. Plesner, “Matias Winther. Poet og Skandskriver”. Festskrift til Hugo Matthiessen, Kbh. 1941.

Skandalebladene var uden billeder. Men hovedet fra bladet “Den galende Hane” illustrerer på udmærket vis niveauet.

Stenkul og jern - bøgeskove og kløver

Med sine økohistoriske tolkninger er museumsinspektør, dr.phil. Thorkild Kjærgaard forfatter til en af de mest banebrydende - og omdiskuterede - danske disputatser i mange år: "Den danske Revolution 1500-1800" fra 1991. Især hans kortlægning af kløveravl, der er en hovedside af doktorafhandlingen, har vakt debat. Thorkild Kjærgaard tager da også dette spørgsmål op i den følgende artikel om Danmark og den industrielle revolution.

De to hundrede år mellem 1600 og 1800 var en gennembrudsperiode for Europa. Ved år 1800 var der næppe mange, som var i tvivl om, at fremtiden tilhørte den "vestlige" verden, Europa og Amerika.

Nøgleordene i den proces, som gjorde Europa til verdens herre, var kommunikation, energi og råstoffer. I denne proces, som traditionelt kaldes den industrielle revolution, var Danmark med. Det ny Danmark, vi møder ved begyndelsen af 1800-tallet, var et resultat heraf, og ville ikke have været muligt uden.

KOMMUNIKATION

Det første store spring fremad for den europæiske verden kom med det højpotente kommunikationssystem, som skabtes, da Europas simple fonetiske alfabeter i slutningen af 1400-tallet blev kædet sammen med den ældgamle kinesiske opfindelse, bogtrykkerkunsten. En fornemmelse af, hvilken virkning bogtrykkerkunsten udøvede på 1500-tallets samfund, kan man få ved at sammenligne med den chockagtige effekt af de elektroniske kommunikationssystemer - telefon, radio, TV og edb - i vor egen tid.

Det nye kommunikationssystem blev brugt til at udbygge magtstrukturer. Det var ikke tilfældigt, at magtstaten med dens allestedsnærværende bureaukrati dukkede op efter 1500. Magtsta-

ten var med sit enorme forbrug af lovbøger, forskrifter og blanketter utænkelig uden bogtrykkerkunsten. Også religionen udnyttede det nye kommunikationssystem. Lutheranismens sejr i Nordeuropa ville næppe have været mulig uden hjælp fra bogtrykkerne, som producerede religiøs propaganda i kolossaloplag.

Endelig blev det nye kommunikationssystem brugt til at opbygge og udbrede videnskab og teknologi i Europa. Resultaterne af denne videnskabelige og teknologiske europæiske union lod ikke vente på sig. I 15- og 1600-tallet så Europa en lang række af stadig tættere på hinanden følgende videnskabelige og teknologiske gennembrud, og Kina, den gennem århundreder ubestridte leder på feltet, blev på kort tid sejlet håbløst agterud.

Tilsammen udgjorde den eksplosive udviklingen for grundforskning og anvendt videnskab

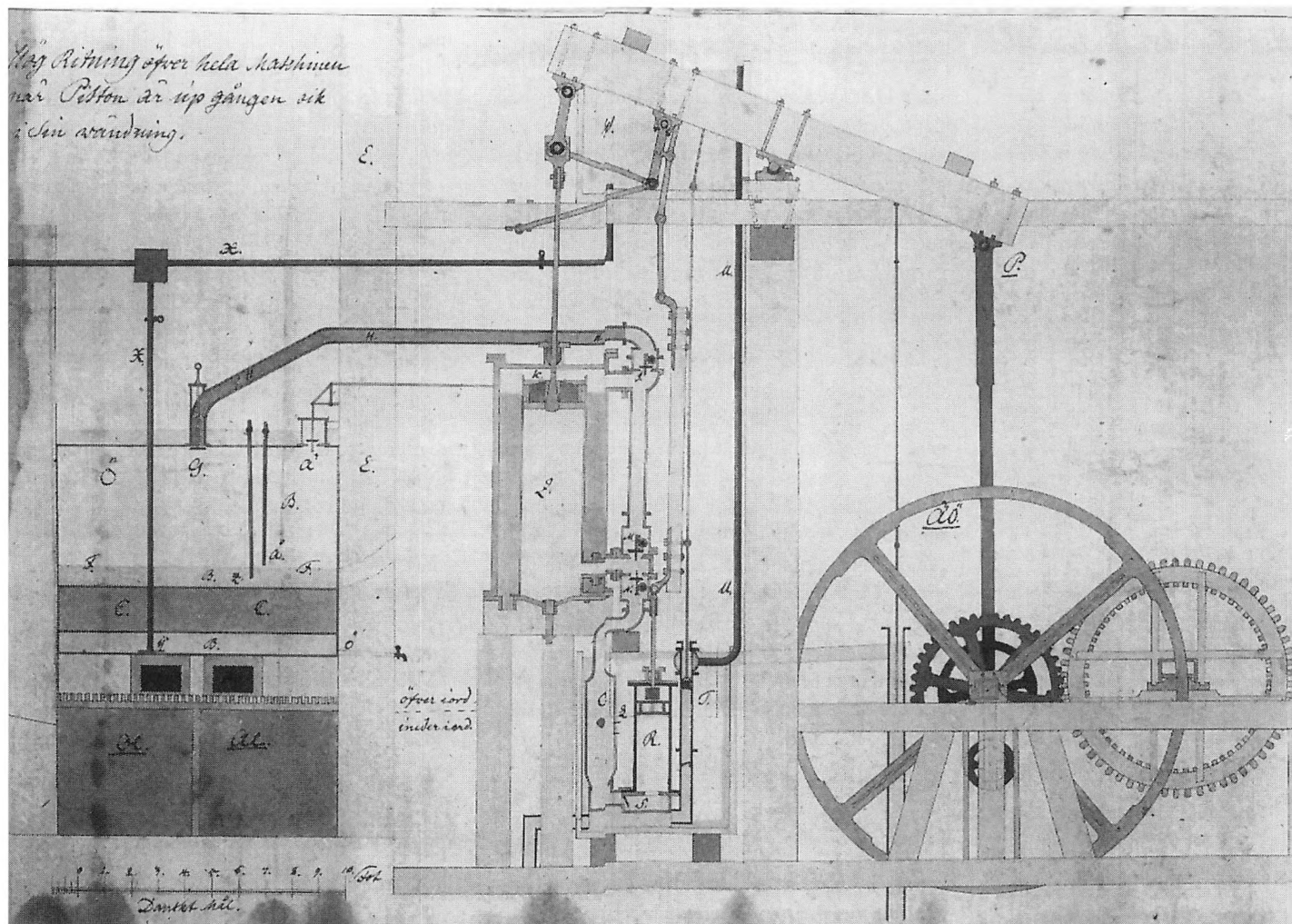
en hovedforudsætning for den industrialiserede verden, der langsomt dukkede op over horisonten ved slutningen af 1600-tallet.

ENERGI OG RÅSTOFFER

Energi og råstoffer var en kritisk faktor i alle førindustrielle samfund. Det skyldtes, at energi- og råstofforsyningen i disse samfund i hovedsagen var baseret på træ, direkte eller indirekte. Man må huske på, at for eksempel brug af jern som råstof ikke friholdt skovene, idet der skulle bruges store mængder træ til at udsmelte og smede jernet.

Problemet med skovene var dobbelt. Dels var det ikke hele arealet, der kunne bruges som skov, idet man også måtte have jord til fødevarerproduktion - manglede man korn, fældede man

1700-tallets eneste dampmaskine på dansk grund blev bygget på flådens værft Gammelholm 1788 - 89.

Osende skorstene og industriskrot i idylliske omgivelser ca. 1790. Maleren er anonym, men motivet er kulgruben i Coalbrookdale, Staffordshire, England.

Foto: Mansell Collection. London.

skov. Dels var skovene under alle omstændigheder begrænsede og længe om at vokse til. Der var således i de gamle, førindustrielle samfund ikke alene knaphed på energi og råstoffer. Der var også et latent modsætningsforhold mellem fødevarerproduktion og energi- og råstofproduktion. Et modsætningsforhold, som slog ud i lys lue, når ressourceforbruget presses over en vis grænse.

Herpå giver historien mange eksempler. Middelhavsområdets uoprettelige økologiske degradering, som er synlig for enhver rejsende, hænger for en væsentlig del sammen med, at man i oldtiden drev skovfældningerne for vidt og pressede landbrugsjorden for hårdt. Det samme i middelalderen, som endte med voldsom befolkningsnedgang og dermed faldende ressourceforbrug i 1300-tallet. Efter en økologisk genopretningsfase, som befolkningstilbagegangen gav plads til, meldte problemerne sig på ny i 1600-tallet, hvor befolkningstallet atter begyndte at stige, samtidig med at en ny, ambitiøs magtstat gjorde sit til at dræne ressourcerne. Tænk bare på Christian IVs gigantiske byggeforetagender og hans oprustning af hær og flåde.

Symptomerne på, at noget var galt i Danmark, kunne spores flere steder. Sandflugt, som havde hærget i middelalderen, meldte sig igen og havde i slutningen af 1600-tallet nået et faretruende

omfang. Om mangel på råstoffer vidner vanskelighederne med at skaffe tilstrækkeligt bygningstømmer. Dette blev søgt modgået ved at bygge i bindingsværk, som var mindre materialekrævende end de gamle heltømmerhuse (bulhuse). Brænde blev erstattet med tørv, medens saltsydning, glasfremstilling og andre særligt energikrævende produktioner helt måtte opgives.

Sammen med tilvæksten i hedearealer og faldende frugtbarhed var alt dette tegn på, at skovfældningerne var drevet for vidt, og at fødevarerproduktionen såvel som energi- og råstofforsyningen nærmede sig et kritisk punkt.

STENKUL

Den fastlåste situation fandt sin løsning med stenkul. Det var et fremskridt af næsten ufattelig betydning, at det takket være ny teknologi gradvis lykkedes at omlægge energi- og råstofforsyningen fra træ til stenkul. Stenkul fandtes i store dele af Europa og havde været kendt og brugt i hvert fald siden middelalderen, men aldrig i større omfang. Blandt andet kunne man ikke med konventionel teknik udnytte kullene ved stærkt energikrævende processer som udsmelting af jernmalm. Det kan også nævnes, at mange af kullene lå dybt og var umulige at få fat på, fordi minegangene oversvømmedes med vand.

På disse grundlæggende problemer fandt man efterhånden løsninger. Et gennembrud var højovnen, som blev udviklet i begyndelsen af 1700-tallet, og som gjorde det muligt at udsmelte jern ved hjælp af stenkul. Et andet vendepunkt var udviklingen af dampmaskinen, som gjorde det muligt at fremstille bevægeenergi ved hjælp af stenkul, hvad der straks blev udnyttet i minedriften til at konstruere pumpe-systemer. Efter yderligere teknisk udvikling blev dampmaskinen brugt til at drive andre maskiner og til trækraft i transportsystemer, hvoraf det vigtigste blev jernbanerne.

Med stenkulsfyrede dampmaskiner - bygget af jern, der var produceret ved hjælp af stenkul - rådede man i Europa for første gang i historien over energi- og råstofkredsløb, som var uafhængige af den levende biosfære. Det betød, at energi- og råstofforsyningen ikke længere var i konflikt med fødevarerproduktionen, ligesom der ikke syntes at være nogen øvre grænse for vækst.

Modstående side:

P.C. Skovgaard: Bøgeskov i maj 1857. Statens museum for Kunst. Foto: Hans Petersen.

ENERGI- OG RÅSTOFREVOLUTIONEN

Betydningen for Danmark af det ny energi- og råstofforsyningssystem, som opstod i 1700-tallet, kan bedst anskueliggøres ved at omregne energiindholdet bundet i importeret stenkul og jern til den mængde skov af bedste kvalitet, der ville være medgået for løbende at levere samme mængde energi.

De tidligste tal, som lader sig etablere, gælder årene omkring 1725. Da androg den årlige import til Danmark af stenkul knap 200 tons, og importen af jern godt 1300 tons. Det lyder ikke af meget, men betød alligevel en aflastning af skovene, svarende til "høsten" af en skov på størrelse med Gribskov. Femogtyve år senere var skovækvivalenten, det vil sige erstatningsmængden i skov for importen af stenkul og jern, vokset til næsten det dobbelte, og ved 1700-tallets udgang var man nået op på en skovækvivalent på størrelse med Langeland. Op gennem 1800-tallet fortsatte energi- og råstofimporten med at stige stejlt. Midt i 1800-tallet svarede den til et skovareal på størrelse med Langeland og hele Falster, og omkring 1870 skulle man have rådet over ekstra skov af bedste kvalitet på størrelse med Langeland, Lolland-Falster, Fyn og Bornholm for at kompensere for importen.

I dag er skovækvivalenten til Danmarks import af energi og jern ca. 225.000 kvadratkilometer, altså op mod det femdobbelte af landets areal.

PRESSET PÅ ØKOSYSTEMET AFTAGER

Efterhånden som stenkullenes energiparaply foldede sig ud over Danmark, aftog presset på økosystemet. For skovene betød de nye energi- og råstoffkilder, at den rovdrift, som havde fundet sted siden slutningen af 1500-tallet, og som havde bevirket, at skovarealet var faldet og faldet, bremsedes og til sidst helt ophørte. Bunden blev nået ved midten af 1700-tallet. Herefter er tegnene på fremgang klare. Aflastet af stenkul, som sørgede for både brændsel og jern, voksede den moderne danske højskov op. Danmark blev bogens fædreland.

Det er almindeligt at fremhæve fredskovsfor-

ordningen af 1805 som den lov, der reddede de danske skove fra undergang. Dette er, som det vil være fremgået, uden hold i virkeligheden. Stenkul og jern, ikke lovparagraffer, var den solide grund, hvorpå den danske skov blev genskabt.

Når man undertiden ser den danske fredskovslov af 1805 holdt op for tredjeverdens lande som eksempel til efterfølgelse, er det pinligt. I de mange tredjeverdens lande, hvor man lider under en permanent energikrise, og hvor fattige kvinder vandrer kilometervis for at samle brænde nok til at tilberede en portion grød, vil selv den bedste skovlov ikke gavne det mindste, da folk ikke frivilligt lægger sig ned og dør af sult.

LANDBRUGET GENREJSES

For landbruget betød de nye energikilder, at konkurrencen, om hvorvidt biomassen, for eksempel halm, skulle anvendes som brændsel eller som dyrefoder, efterhånden aftog. Den bæredygtige løsning var at bruge halmen til at fodre dyrene med, så landbrugsproduktionskredsløbet ikke blev skåret over. Men ofte gik det naturligvis anderledes, således som den sjællandske digterpræst Jørgen Sorterup beretter i 1698:

*M*en det gjør mig dend

største harm,

Jeg over alt erfarer:

Hvor bonden fra sin ildsted-arm

Dend ertehalm ey sparer.

Hvad skal du, siger jeg din giek,

Gii dine faar for tanden,

Naar du af foeret brender vek

Een rulte efter anden.

Dit qvæg dør bort, din ager og

Ey giødis, det du pløyer,
Dig lidet giir: omsider nok
Sig armod til dig føyer
Ja, Mester Jørgen, svarer hand,
Gud bedre det, disvære,
Jeg griber til jeg fattig mand
De raad, her er paa fære...

Vor moder skulle brygge,
Og skal jeg skrifte sanden frit,
Jeg har toe børn (som) er syge.
De skulle ha' lidt varme, at
De sig lidt kunde komme.

Sådanne selvødelæggende ting som afbrænding af halm hørte op, efterhånden som energisituationen forbedredes, og landbruget kunne tage fat på at bekæmpe de store problemer, man stod i. Sandflugten, som hærgede landet, skulle bringes under kontrol. Det skete gradvis i løbet af 1700-tallet. Vandstandsforholdene, som var blevet forstyrret af overdrevne skovfældninger, således som vi kender det i dag i den tredje verden, skulle ligeledes bringes under kontrol. Det skete ved gravning af store, åbne grøftesystemer - forløberne for nutidens nedgravede dræningssystemer.

KULTURKLØVER INDFØRES

En vigtig komponent i forbedringen og stabiliseringen af landbrugssektoren i 1700-tallet var indførelsen af kulturkløver i sædskiftet. Kulturkløver var en afgrøde, som udmærkede sig til at være ideel som kvægfoder, samtidig med at den bidrog til at løse et af det gamle landbrugs værste

problemer, manglen på kvælstof. Kløver opbygger nemlig takket være den for ærteblomstfamilien specielle kvælstofassimilation reserver af kvælstof, der kommer de efterfølgende afgrøder til gode. Den forbløffende hurtige spredning af kulturkløver i anden halvdel af 1700-tallet er et af de mest håndgribelige udtryk for landbrugets genrejsning i den periode, hvor stenkullenes energiparaply løftedes over landet.

HVOR VED VI DET FRA?

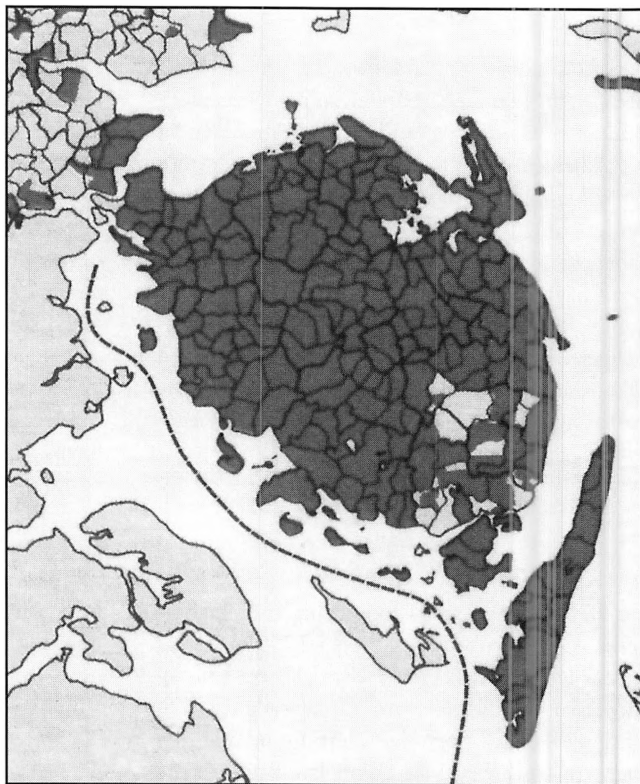
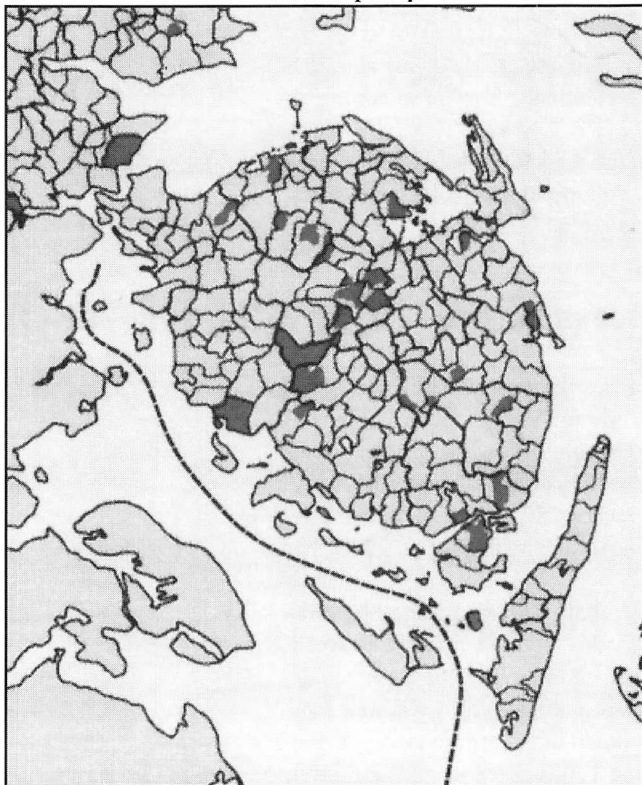
Den detaljerede kortlægning af kulturkløverens fremtrængen gods for gods, sogn for sogn og ejerlav for ejerlav, som ligger bag de fire situationkort på næste side over kløverens udbredelse 1775, 1785, 1795 og 1805, har kun været mulig ved at gennemgå store mængder af kilder fra 1700-tallet.

De tre vigtigste kildegrupper var Landhusholdningsselskabets arkiv (i dag i Erhvervsarkivet i Århus), det omfattende indberetningsmateriale om landbrugets tilstand gods for gods, som centraladministrationen indkaldte gentagne gange i de sidste årtier af 1700-tallet (i dag i Rigsarkivet i København), og - ikke at forglemme - de hundredevis af godsarkiver, som findes på landsarkiverne i København, Odense og Viborg, lejlighedsvis suppleret med materiale, som endnu opbevares ude på gårdene eller er havnet på et landets lokalarkiver. I godsarkivernes bjerge af papirer finder man i regnskaber, i arbejdsbøger, i markplaner, i hoveriforeninger, i forvalterbreve og på andre, ofte de mest uventede steder, oplysninger om kløveravl såvel på hovedgårde som på de omliggende bøndergårde.

Til stor nytte har endvidere været det prishiistoriske materiale, som i 1940'erne blev indsamlet under ledelse af Fridlev Skrubbeltrang, og som i dag opbevares i et kælderrum på Københavns Universitet (Amager). Her finder man adskillige oplysninger om handel med kløverfrø og dermed om kløver; thi hvor der købes og sælges kløverfrø, er der også kløver. Det kan også nævnes, at den omfattende trykte topografiske litteratur fra 1700-tallet rummer værdifulde oplysninger om dyrkningsforhold og sædskiftets omlægning i sidste halvdel af 1700-tallet.

Hvis nogen tænker, at det da vist er lidt rigeligt for een, så har de ret. Vi var nemlig to om det, idet min kone, der også er historiker, hjalp

mig i de fire år fra 1987 til 1990, hvor hovedparten af arbejdet blev udført. Langsomt, efterhånden som vi arbejdede os igennem arkivmasserne, dannedes billedet af kløverens indmarch på de danske marker fra 1749, hvor den nye afgrøde for første gang blev avlet med held på Beritsgård på Lolland.

Spændende, næsten nervepirrende var det, når vi om aftenen på hotelværelset efter en lang dag i arkivet plottede dagens fem-seks kløverfund, sjældne gange lidt flere, hyppigt lidt færre, ind på det store grundkort over danske sogne og ejerlav, som docent Karl-Erik Frandsen nogle år tidligere havde udarbejdet som grundlag for sit "Atlas over Danmarks administrative inddeling", og som han beredvilligt havde stillet til rådighed.

HØJENERGILANDBRUGET GRUNDLÆGGES

Direkte hjælp fra de nye energi- og råstofkilder fik landbruget gennem forøgede leverancer af jern, som gjorde det muligt at fremstille lettere og mere solide redskaber og vogne. Senere, i 1800-tallet, kom jernbaner og stålskibe, der gjorde det rentabelt at udnytte langt fra kommende gødningsstoffer og grovvarer som chilensalpeter, fosfater og amerikanske foderstoffer. Kulminationen kom i det 20. århundrede med det mekaniserede højenergilandbrug: traktoren, malkemaskinen og mejetærskeren.

DANMARK OG DEN INDUSTRIELLE REVOLUTION

Sædvanligvis hævdes det, at Danmark indtil et godt stykke op i 1800-tallet fulgte sin egen udviklingslinie. Mens England gennemførte industrialiseringen, gennemførte Danmark landboreformerne, som sikrede, at vi ikke tabte terræn.

Var ideen om, at landboreformerne - stavnsbåndsløsning, udskiftning, selveje, hoveriregulering og fredskovloven af 1805 - kunne gøre det ud for den industrielle revolution rigtig, ville det være et mirakel, som satte Jesu bespisning af de 5000 mand i ørkenen alvorligt i skyggen. Sådan var det imidlertid heller ikke. Som vist i det fore-

gående var Danmarks historie i 1700-tallet et brudstykke af den industrielle revolution. For hvad er "energi- og råstofrevolutionen" andet end et nyt ord for "den industrielle revolution"? Nøglen til det moderne Danmark - bogens og kløverens Danmark - var stenkul og jern.

Det bør vi erindre, når den tredje verdens problemer diskuteres. Jordlove, skovbeskyttelsesbestemmelser og demokrati er udmærket, men kan i sig selv intet udrette, hvor man finder den ondskabsfulde kombination af befolkningstilvækst og energi- og råstofmangel.

SUPPLERENDE LITTERATUR:

Bogtrykkerkunstens betydning er grundigt og inspirerende behandlet af Elizabeth L. Eisenstein: *The Printing Press as an Agent of Change*. Cambridge 1979. Se også Søren Mørch: *Civilisationen (Det europæiske hus, 1)*. København 1991. En omfattende skildring af kulindustrien giver John U. Nef: *The Rise of the British Coal Industry, I-II*. London 1932. Teknologiens historie er behandlet i flere oversigtsværker, f.eks. Charles Singer (udg.): *A history of technology, 1-8*. Oxford 1957-84.

Brevene i statuen

Med sommerferien 1991 lukkede Lyngby Statsskole efter mere end 70 års virksomhed, heraf det sidste år som amts-gymnasium. En epoke var forbi, Lyngby havde mistet endnu et stykke af sin identitet, og boet skulle gøres op. Landsarkivet pakke-de og hentede gymnasiets administrative arkiv, og Byhistorisk Samling i Lyngby opbevarer nu den gamle statsskoles kleno-dier bl.a. skolens fane og et stort antal skoleblade og fotografier, der kaster lys over skolemiljøet.

Da lederen af Lyngby-Taarbæk Kommu-nes Byhistoriske Samling, arkivar, cand. mag. Jeppe Tønsberg en dag i sommerfe-rien mødte op på skolen for at afhente en kasse fotografier, der var blevet fundet på loftet, stod skolens pedel med et bundt breve i hånden.

Tidligere på dagen havde pedellen knust en stor klodset gipsstatue, som i mange år havde stået på skolen, men som nu skulle fjernes, og i et hul-rum i statuens hovede havde han fundet brev-bundtet: en lang række subskriptioner fra hele Europa sendt til en professor Walter Berendsohn i Lyngby, med ønsket om at købe hans planlagte bog om den tyske emigrantlitteratur. Det var i 1939, altså kort før 2. Verdenskrigs udbrud og den tyske besættelse af Danmark, hvor mange tyskere på flugt for nazismen havde søgt tilflugt her.

Spørgsmålet var nu, hvordan disse breve var havnet i hovedet på en statue på Lyngby Stats-skole for over 50 år siden. Navnet Aage Bertelsen sprang naturligt i tankerne - lektoren fra Lyngby Statsskole, som havde været med til at hjælpe jøder over Øresund i 1943. Og ganske rigtigt, professor Berendsohn optræder i Bertelsens erin-dringsbog "Oktober 43".

Walter Berendsohn, der var jøde og født i 1884, var kommet til Danmark i 1933 og havde senere fået bopæl på Bagsværdvej i Lyngby. Som litteraturhistoriker havde han håbet at kunne blive ansat ved Københavns Universitet, men havde måttet ernære sig ved foredrags- og forfat-tervirksomhed, og efter den 9. april 1940 måtte han gå under jorden. Han boede den første uge hos en af sine venner i Lyngby, billedhuggeren Siegfried Wagner, og det var Wagner, der lavede skulpturen for deri at gemme Berendsohns manuskript og subskriptionerne for besættelses-magten.

Jeppe Tønsberg

Lyngby. Statsskolen.

Til Berendsohns held bredte det rygte sig, at han havde begået selvmord, og der blev derfor ikke foretaget eftersøgning efter ham; men i 1943 valgte han alligevel at flygte til Sverige. Her genoptog han sit videnskabelige arbejde, og han forblev boende i Sverige til sin død i 1984, næsten 100 år gammel.

Billedhuggeren Siegfried Wagner var født i 1874 og havde i mange år boet i Lyngby, hvor han havde sit atelier på Lottenborgvej. Som jøde måtte også han flygte til Sverige i 1943, men vendte hjem igen efter krigen. GIBSstatuen skænkede han i 1945 til Lyngby Statsskole. Den forestillede Kristus, der bøjer sig for at skrive i sandet (efter Johannes VIII,1-11); men der eksisterer tilsyneladende intet billede af den, og den optræder ikke i fortegnelser over Siegfried Wagners værker.

Efter krigen blev Walter Berendsohns bog udgivet ("Die humanistische Front", Zürich 1946), og manuskriptet må således være blevet

taget ud af statuen, hvis det har været skjult der, som Berendsohn skriver. Det er i så fald underligt, at subscriptionserne ikke blev taget frem ved samme lejlighed, men fik lov at blive liggende i statuens hovede.

FLYGTNINGE

Mod slutningen af besættelsen blev Lyngby Statsskole indrettet til tysk flygtningelejr. Sognepræsten ved Christianskirken, pastor E.C. Larsen, kom til at virke som præst i flygtningelejren, og i hans arkiv i Lyngby-Taarbæk Kommunes Byhistoriske Samling ligger en takkeskrivelse overrakt til ham fra en lang række af disse flygtninge, med angivelse af deres hjemsted i det daværende Tysklands østlige provinser. Nogle af disse tidligere flygtninge har for øvrigt senere besøgt Byhistorisk Samling som led i en slags pilgrimsfærd, "Spurensuche", for at glatte de barske

Lyngby Statsskole kort efter opførelsen i 1913. Bygningen bærer på facaden Rigsvåbenet og Lyngby-Taarbæk Kommunes byvåben, men tilhører nu Københavns Amtskommune og bruges som voksenundervisningscenter.

Interiør fra Siegfried Wagners atelier på Lottenborgvej med en medarbejder i 1912. Statuen ("Aalborgmanden") blev dette år opstillet foran Aalborg Kommunes administrationsbygning på Boulevarden.

minder ud. Men det er et glimt af skæbnens ironi, at mens de var flygtninge på Statsskolen, har de gået og betragtet statuen uden at ane, at dens hovede rummede mindet om anderledes tænkende - måske - landsmænd, som kun få år forinden selv havde færdedes her som flygtninge. Og lige så modsætningsfyldt er det, at pastor E.C. Larsen, der altså påtog sig at være præst for de tyske flygtninge, var studiekammerat med

Kaj Munk og under navnet "Homer" havde hørt til vennekredsen omkring ham på Regensen i 1920erne.

Lyngby Statsskole var både før og efter 2. Verdenskrig en kulturskabende faktor i Lyngby, og mange af byens nuværende borgere har gået der. På en måde føler også de sig som flygtninge, når de i dag færdes på den gamle skole - uden sammenligning naturligvis.

E n transportleders erindringer

Der er tidligere offentliggjort beretninger om de hvide bussers redningsaktioner for skandinaver under og efter 2. Verdenskrig (bl.a. i "Siden Saxo" nr. 4 1988). Et ikke tidligere publiceret vidnesbyrd hidhører fra automobilingeniør Erik Pontoppidan Sørensen, som kort før sin død i 1991 færdiggjorde sine erindringer om dette hjælpearbejde. "Siden Saxo" bringer uddrag af erindringerne, illustreret med billeder fra forfatterens private album.

Den 30. januar 1945 startede den første afhentningsekspedition, der gik via Berlin for blandt andet at afhente fanger i Neuengamme.

"Lørdag den 3. februar kl. ca. 7.00 kørte vi, stadig efterfulgt af lastvognen, ad hovedvej 5 mod Berlin. Der var ikke megen trafik på vejen, kun nogle få militærkolonner, men et sted, hvor vi skulle holde ved en bevogtet jernbaneoverskæring, stod der en stor gruppe flygtninge. Da vi kørte videre, opdagede jeg, at lastvognen ikke fulgte med, så jeg bakkede det par hundrede meter, vi havde kørt, og så nu, at lastvognens lad var fyldt med flygtninge.

Ved siden af vognen stod der en civil mandsperson med hagekorsarmbind. Han råbte, at han var borgmester på stedet og havde ret til at beslaglægge civile lastvogne til flygtningetransport. Efter megen højlydt diskussion lykkedes det at få flygtningene til at forlade lastvognen, så vi kunne fortsætte.

BERLIN

Da vi nåede udkanten af Berlin, var der luftalarm, så vi måtte vente ca. 1 time, inden vi kunne køre ind til byen. Imedens vi holdt, så vi et stort antal bombemaskiner, der fra stor højde kastede bomber ned over byen. Vi kunne ikke se bomberne i luften, men vi kunne høre talrige eksplosioner.

Da alarmen blev afblæst, kørte vi ind til det danske gesandtskab, der lå i Tiergartenstrasse i nærheden af Unter den Linden. Der steg en kraftig røg op fra et stort byområde i nærheden.

Folk myldrede i tætte skarer som jagede dyr ud fra beskyttelsesbunkerne. De fleste var helt apatiske og kom slæbende på de ejendele, de i skyndingen havde kunnet nå at redde. En med en symaskine på nakken, en anden med en kanarie-fugl i bur, og de fleste med en kuffert eller tøjbylt. Der var mange store bombekraterer i gaderne. Et sted havde en bombe ramt en ca. 30 cm tyk hovedvandlektion, så vandet fossede højt op i luften. Civilbeskyttelsesfolk, der bestod af drenge, kvinder og gamle mænd, stod med små transportable motorsprøjter og sprøjtede vand fra bombekraterne og op på de brændende huse. Det var fuldstændig nyttesløst, for hele kvarteret stod i flammer. Det større brandmateriel kunne ikke komme frem på grund af spærringerne."

Ved hjemkomsten til Danmark den 12. februar konstaterer Pontoppidan Sørensen, at han havde kørt 2500 km på generatortræ.

2. TUR

På grundlag af de indsamlede oplysninger i Mühlberg-området blev der udarbejdet nye afhentningslister, og den 17. februar starter næste tur. Den gik bl.a. til Dresden.

“Det var et frygteligt syn, der mødte os, da vi kom til Dresden. En stor del af Neustadt og hele Altstadt var totalt smadret. Alle de smukke bygninger ved slottet Zwinger og Operahuset var udbrændt og meget stærkt beskadiget. På flere pladser, bl.a. foran Zwinger, lå der flere hundrede lig, som var bragt op fra beskyttelsesrummene.

Ligene lå side om side i lange rækker til identifikation. Mange var nøgne, helt brune af røg og forbrændte. De fleste var kvinder, nogle havde et barn i favnen, og der var børn, der holdt på en dukke eller andet legetøj. Der var drysset kloralkali over de nøgne dele. Nogle soldater læssede lig på et hestekøretøj, som var det døde kreaturer. Dette syn gjorde et meget stærkt indtryk på mig og gav mig i de første år efter krigen ofte mareridt...

Inde i Altstadt i nærheden af et torv var der tyk, sort røg og en ulidelig stank af brændt kød og gummi. Området var afspærret, så vi kunne ikke komme helt hen i nærheden af pladsen. En ældre mand fortalte, at man var ved at brænde de døde.

Da vi kørte ud af Dresden, så vi, at det endnu brændte i nogle kulbunker nede ved floden. Vi kørte tilbage ad hovedvej 6 over Oschatz og var i Torgau kl. 19”.

Den 26. februar 1944 var Pontoppidan Sørensen tilbage i København efter at have kørt næsten 2800 km.

DE HVIDE BUSSER

På næste tur var han chauffør for afdelingschef i Udenrigsministeriet Frants Hvass, der skulle til Berlin for at skaffe nye tilladelser til at afhente danske og norske fanger. Turen varede fra den 1. til den 17. april, og man havde da tilbagelagt over 2600 km.

Det var først på denne rejse, køretøjerne blev malet hvide, og Pontoppidan Sørensen blev nu iført uniform for at indgyde den fornødne respekt hos tyskerne. For at sikre dette formål blev de to stjerner på uniformen endda senere erstattet med tre stjerner. Starten gik den 12. april, og ved Friederichsruhe mødte man det svenske Røde Kors detachement:

“Det var et imponerende syn at se alle

*Erik Pontoppidan
Sørensen*

disse hvidmalede og velholdte køretøjer, som alle var Volvoer. De havde et komplet autoværksted og reservedelslager, der var opstillet telte til mandskab og et feltkøkken. Det var noget andet end de danske konvojer. Havde vi 10 køretøjer, var de af mindst 7 forskellige mærker, og vi havde ingen reservedele, telte eller køkken, men vi havde rigelig forsyning af Røde Kors-pakker med smør, leverpostej, pølse, ost, marmelade, “svin i egen saft” og brød, som vi senere kompletterede det svenske køkken med”.

LUFTANGREB

Selv i god afstand fra fronten kunne kørslen være farefuld:

“Pludselig, kort tid efter at udkigsmanden havde forladt udkigshullet, lød der nogle skarpe knald og kraftig flystøj over os. 100-150 m foran os kørte en stor tysk militær lastvogn med overdækket lad. Der fløj splinter af dens førerhus og grene af træerne. Venstre førerhusdør blev åbnet, og føreren styrtede på hovedet ned på vejbanen og blev liggende. Mine to ledsagere var

som forstenede, jeg måtte ligefrem skubbe dem ud af bilen og ned i grøften. Vi var på denne tur udstyret med stålhelme. Aldrig har jeg følt en stålhelme så lille, som da vi lå i grøften og ventede på, at det skulle blive vor tur. Men flyet vendte ikke tilbage. Da vi kom hen til lastvognen, så vi, at føreren var dræbt. Vi bar ham over til grøfteskanten og lagde hans kappe over ham. En kone, der kom ud fra et hus i nærheden, begyndte at råbe op om, at vi skulle tage ham med. Det fandt jeg ingen anledning til, men sagde til hende, at vi ville melde om ulykken til politiet i den næste by.

Noget senere overværede vi et luftangreb på en panserkolonne ca. 1 km syd for vejen, hvor flere tanks blev skudt i brand. Den næste by var Ludwigslust, hvor vi var inde på politistationen for at anmelde ulykken. De rystede på hovedet og spurgte, om vi ikke var klar over, at der var krig. De bebrejdede mig oven i købet, at jeg ikke havde navnet på den dræbte. På byens torv stod der en erobret engelsk tank som sejrstrofæ”.

NEUENGAMME OG RAVENSBRÜCK

Pontoppidan Sørensen var i København igen den 17 april. Den følgende tid blev hektisk med ture til KZ-lejrene Neuengamme og Ravensbrück.

“Sent på eftermiddagen nåede vi til Ravensbrück, ca. 90 km nord for Berlin. Lejren lå inden for et stort pigtrådsafspærret område. Her var der først en hel by af større og mindre huse, grupperet omkring en sø. Det var funktionærboliger. Ved en stor plads lå administrationsbygningen, og bag den lå selve fangelejren, omgivet af en ca. 5 m høj mur med en stor dobbelt gitterport.

“Begleiteren” og jeg kontaktede lejrchefen, der tog venligt imod os. Han havde ventet os og havde ikke noget imod, at vi hentede de syge kvinder. Derimod havde lægerne vanskeligheder under deres forhandlinger med lejlægen. Han havde ikke nogen anelse om, at der overhovedet fandtes syge fanger i lejren. Han hidkaldte de tyske kvindelige sygepassere, men de kunne ikke give ordentlig besked, før de havde talt med de fanger, der havde ansvaret for de enkelte sygebarakker.

Vi måtte ikke køre ind i fangelejren med ambulancerne. De syge blev bragt på bærer til en sluse i det dobbelte pigtrådshegn, det vil sige, at bærerne blev stillet imellem de to pigtrådshegn. Bårene måtte ikke komme uden for det yderste hegn, og vi måtte ikke tage vore bærer med inden for hegnet, så vi måtte bære de syge kvinder over i ambulancerne.

De meget syge kvinder skulle transporteres liggende, der kunne ikke være flere end 6 i en ambulance; men de, der kunne tåle at sidde op, blev stuvet sammen, så der var op til 19 i en ambulance.”

JEG NÅR IKKE HJEM

“Onsdag den 25. april. Ved dag gry fortsatte vi mod Wismar. Vi havde hele tiden en mand sidende på forskærmen. Jeg havde givet vognførerne ordre til at standse, når der kom “Tief-fliegerer” (lavtgående fly), men ikke holde ind under træerne. De skulle holde således, at flyverne kunne se vore røde kors. Da vi var godt en snes km før Wismar, vinkede udkigsmanden og pegede op i luften. Vi standsede omgående og så

nu en formation på 6 jagere, der kredsede som ørne i stor højde. To og to dykkede de efter hinanden ned over vejene. To af dem kom direkte ned mod os, og idet de strøg lavt hen over os, bragede deres maskinkanoner. De havde angrebet nogle lastvogne længere fremme.

Så snart der igen var ro i luften, kørte vi videre; men længere fremme mødte der os et frygteligt syn. Her holdt to store jordgrønne, amerikanske militærbiler fra International Røde Kors, ført af canadiske krigsfanger. Vognene var en del af en anden konvoj med Ravensbrückkvinder. I hver af vognene havde der været 52 kvinder, som nu løb forvirrede rundt. Den ene vogn var ramt i motoren, så den ikke kunne fortsætte. I den anden var projektilerne fra jagernes maskinkanoner gået ned på laddet, hvor kvinderne sad. I alt 11 kvinder var blevet ramt, hvoraf to var dræbt på stedet, og en havde fået en 20 mm granat i hoften, så hele maven var flået op. Hende bar dr. Carl Krebs og jeg over på grøftekanten. Da Krebs undersøgte hende, rystede han på

hovedet og sagde: "Her kan en læge ikke gøre noget". Hun var ved bevidsthed og sagde på hollandsk: "Jeg når ikke hjem". Få minutter efter døde hun. Vi foldede vore hænder, og Krebs bad et fadervor.

En lille, ung belgisk kvinde stod op ad et træ og holdt om sin arm. Hun havde fået venstre hånd skudt næsten helt af lige over håndleder. Hende hjalp jeg ved at underbinde hendes pulsåre, indtil dr. Krebs fik tid til at tage sig af hende.

Efter at de otte hårdt sårede kvinder havde fået foreløbige forbindinger, kørte vi dem ind til hospitalet i Wismar. De var meget ulykkelige over, at de skulle efterlades her, så tæt ved friheden. Jeg lovede, at jeg ville komme tilbage efter dem, så snart de var raske nok til at tale transporten. Det ville de ikke tro på; de sagde: "Wir sind belogen und betrogen so oft". Vi efterlod en stor kasse forbindingsstoffer til dem og kørte igen tilbage til ulykkesstedet".

*Kort over Tyskland
1945 med angivelse af
byer og kz-lejre på
ruten.
(Tegning: Mads Kamp
Hansen)*

PANIKSLAGNE

“Netop som vi kørte gennem Neumünster, gik der ild i kardanbremsen på den ene af de store lastbiler, fordi den ikke kunne løsnes, og næsten samtidig blev der luftalarm. Jeg sendte nu konvojen videre ud af byen og blev tilbage ved lastvognen. Gruppetfører J.A.V. Jensen, der havde afløst den canadiske fører, og jeg kravlede ind under vognen og fik branden slukket. Imedens vi lå der, faldt der en bombe i nærheden. Vi blev ved lufttrykket ligefrem løftet op imod undervognen, dog uden at tage skade. De 50 kvinder, der sad i vognen, blev panikslagne og begyndte at springe af; men vi fik dem hurtigt beroliget og kunne heldigvis straks efter køre ud til den ventende konvoj og fortsætte mod grænsen.

Torsdag den 26. april. Hen på formiddagen ankom vi til Padborg med de ca. 500 hollandske, belgiske, franske og polske kvinder. Her blev de afleveret på karantænestationen, hvor de blev

*Konvoj med 11 busser
og 12 ambulancer på
vej til Friedrichsruhe
2. april 1945*

vasket og bespist. De syge blev kørt til sygehuse-
ne i Aabenraa og Sønderborg”.

DE SIDSTE KØRSLER

Det blev til endnu to redningsaktioner inden krigsafslutningen den 5. maj. Kørslerne foregik nu med hyppige jagerangreb, men ofte nåede man at gardere sig: “Vi bredte et stort Røde Korsflag og et Dannebrog ud på marken. Flere gange vinkede jeg med et håndklæde, når flyene dykkede ned imod os. Det virkede hver gang”.

Pontoppidan Sørensen havde allerede fra november 1943 været medlem af en modstandsgruppe, som han nu vendte tilbage til. Men han meldte sin delingsfører, at “det her vist ikke rigtig var noget for mig, de kunne vist godt klare sig uden mig, så jeg ville trække mig tilbage. Det gjorde jeg så”.

Nogle dage senere havde Socialministeriet atter bud efter ham. Der skulle - i samarbejde med

nordmændene - hentes 826 norske officerer i Breslau-området samt en del danskere, man ikke havde nærmere efterretning om. Man skulle ind i den russiske zone, og efter de nødvendige forberedelser startede ekspeditionen den 24. maj.

Vel dernede fik man besked om, at de norske officerer skulle være ført til Torgau. Vejen dertil blev besværliggjort af, at vejskiltene enten var fjernet eller overmalet med russisk tekst.

“Det russiske kunne vi ikke klare, ikke engang hovedvejsnumrene kunne vi læse. Men som nøden var størst, var hjælpen nærmest. Ved den næste afkørsel, der skulle vise sig at være afkørslen til hovedvej 87, stod der, tilsyneladende helt umotiveret, en gammel sofa med rødt plysbe-træk under en stor haveparasol. I sofaen sad der en ensom russisk løjtnant. Han kunne nogle brokker tysk, så ham spurgte vi om vej. Nu var det så heldigt, at han netop havde orlov og gerne ville en tur til Torgau. Det sagde han i hvert tilfælde.

Beskyttelsesflagene udlægges. E. Pontoppidan Sorensen ser fra sit flaghjørne mod fotografen

“PISTOLET NIX”

Da vi kom til det store kryds i Hertzberg, blev vi standset af to russiske vagtposter. Nordmændene skulle, ledsaget af den ene af vagtposterne, hen til bykommandanten for at forklare vort forehavende. Imedens sad Maaløe (læge) og jeg i bilen og hørte radio. Da vi havde siddet lidt, kom den anden vagt hen til bilen og gjorde tegn til, at jeg skulle rulle vinduet ned, hvorefter han pegede på mit armbåndsur og gjorde tegn til, at jeg skulle aflevere det. Jeg protesterede, men han trak sin pistol, så jeg gav ham modvilligt uret. Lidt senere kom han igen hen til bilen og gjorde tegn til mig, at jeg skulle stå ud af bilen. Jeg husker tydeligt hans ansigt, han var udpræget mongol med udstående kindben og spidsfilede hjørnetænder, han stank af sved og hvidløg. Jeg vil anslå ham til at være kirgiser, jeg har læst et eller andet sted, at de har spidslebne hjørnetænder. Han havde rang af underofficer. Da jeg kom ud af bilen,

trak han sin pistol og pegede på min pistol og sagde: "Pistolet nix".

Jeg måtte aflevere min pistol, og så gjorde han mig forståelig, at jeg skulle holde hænderne op i vejret. Han førte mig nu om bag en hæk, hvor der stod en skurvogn. Jeg var noget betænkelig ved situationen. Jeg havde gentagne gange sagt meget højt, at jeg var "sujusnik kapitajn", det skulle betyde "allieret kaptajn". Men han rystede hver gang på hovedet og sagde "Tyska". Jeg må lige indskyde, at jeg bar mørkeblå uniform med bælte og skrårem og havde International Røde Kors armbind på den ene arm og et hvidt armbind med Dannebrog på den anden arm.

Jeg lignede hverken en englænder eller amerikaner, så det var vel tilgiveligt, at han troede, at jeg var tysker. Han gav mig nu ordre til at tage min livrem med skrårem af. Skråremmen smed han ind i buskene, og livremmen tog han på sig og jog mig tilbage til bilen.

*Danske ambulancer i
Friedrichsrubelejren*

EN SAG OM ET UR

Efter lang ventetid kom nordmændene tilbage, og Bulukin råbte: "Så tjører vi"! (Bulukin var nordmand og kaptajn i det canadiske luftvåben. Han var født i Rusland og talte flydende russisk). Men jeg råbte tilbage, at jeg havde et problem. Da Bulukin hørte, hvad der var sket, blev han aldeles rasende. Han råbte, ja nærmest skreg: "Han har taget DIT YYYYRR", og så vendte han sig mod russeren, der greb efter sin pistol, der var stukket ind ved reversen på hans uniformsjakke.

Bulukin slog til pistolen, så den fløj hen ad brostenene. "Så er det til kommandanturen", sagde Bulukin, og så marcherede vi alle fire plus den slukørede russer hen til kommandanturen, der lå et par hundrede meter borte. I mellemtiden havde jeg fået mit ur, min pistol og livrem tilbage. Kommandanturen var i en stor skolebygning. Da vi kom ind i aulaen, råbte russeren noget til

vagtposten, der derefter pegede på os med sin maskinpistol: men Bulukin råbte meget højt på kommandanten.

Et øjeblik efter kom kommandanten, der havde rang af oberst, ned i tøfler og med åbentstående uniformsjakke. Kirgiseren brugte en forfærdelig mund henvendt til kommandanten, men denne lod, som om han ikke hørte, hvad han sagde, og henvendte sig til Bulukin. Da obersten havde hørt Bulukins forklaring, vendte han sig om mod mig og sagde en hel masse på russisk, som jeg ikke forstod et ord af, men Bulukin oversatte det til at være en dyb beklagelse af, at en allieret officer var blevet så dybt krænket af en af hans mænd.

SIBIRIEN

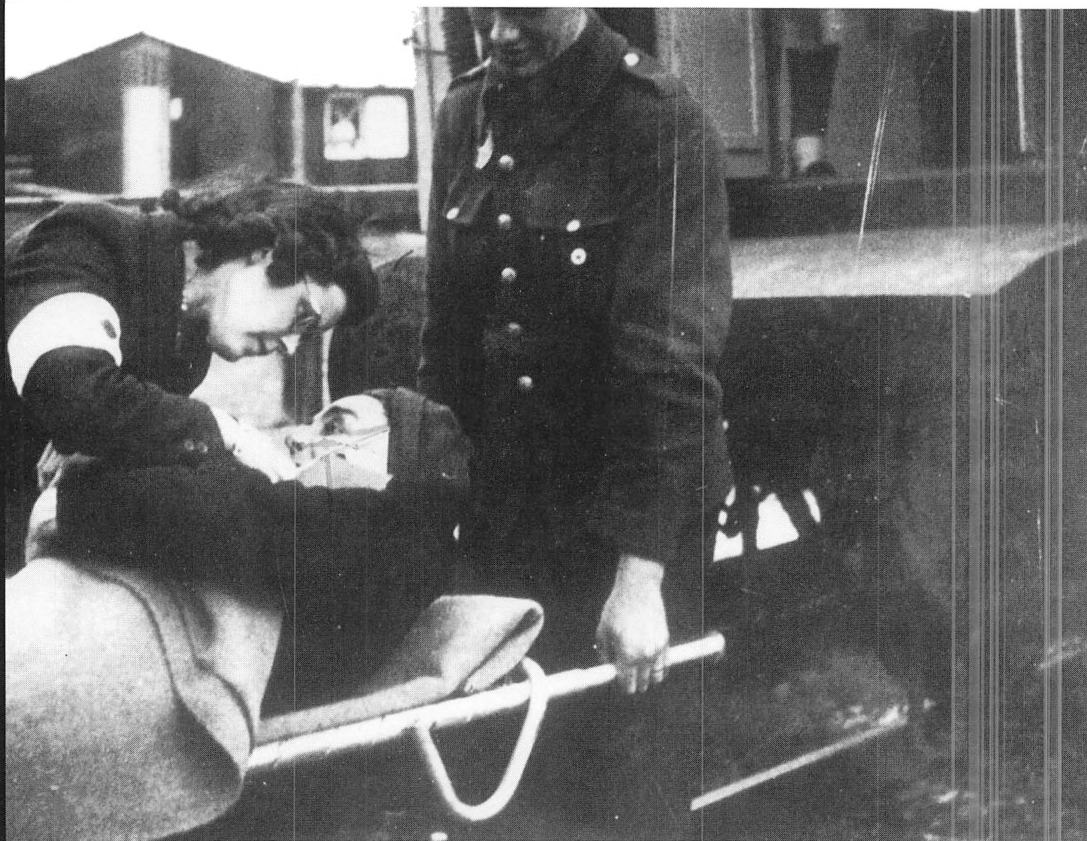
Obersten sagde derefter, at misdæderen skulle blive straffet meget hårdt. Om jeg ønskede det, ville han blive skudt straks. Jeg udtrykte noget i retning af, at krigen havde kostet blod nok, hvorefter obersten bedyrede, at manden i hvert

tilfælde skulle få mindst 10 års tugthus og derefter bliver sendt til Sibirien. Derpå vendte obersten sig mod kirgiseren, skældte ham ud og rev epauletterne af ham.

Bulukin takkede på mine vegne, hvorefter vi tog hjertelig afsked med obersten, med kys på begge kinder og klap på skulderen. Vi gik så tilbage til bilerne, og jeg fandt skræmmen i buskadset. Seletøjet havde jeg lånt af min bror Harry, så det havde jo været kedeligt ikke at kunne levere det tilbage”.

Pontoppidan Sørensen satte kursen mod det russisk besatte område for at søge efter danske og norske deporterede. Men trods adskillige forsøg lykkedes det ikke længere at få adgang til denne zone. Russerne ville selv tage sig af hjemsendelser. I stedet forsattes eftersøgningerne på kryds og tværs i den engelske og amerikanske zone. Det blev til yderligere to ekspeditioner, før Pontoppidan Sørensen den 10. august 1945 afsluttede sine kørsler.

*En kvindelig tidligere
KZ-fange*

NIELS EBBESEN - IGEN

Natten til d. 1. eller d. 2. april 1340 ca. kl. ét dræbte Niels Ebbesen Den kullede Greve, Gerhard III af Holsten (Rendsburg) i Randers. Denne indsats sikrede i mange hundrede år derefter Niels Ebbesen et eftermæle som den, der i Danmarks værste krise overhovedet havde banet vejen for Valdemar Atterdags genoprettelse af det danske kongedømme efter mange års fremmedvælde. I det følgende vurderer lektor Anders Bøgh, Aarhus Universitet, nationalheltens betydning.

Den traditionelle opfattelse af Niels Ebbesen fik et alvorligt grundskud af professor Erik Arup, der i andet bind af sin Danmarks Historie fra 1932 skrev, at dette politiske mord ikke ændrede på begivenhedernes naturlige gang - underforstået: at Valdemar Atterdag var blevet konge under alle omstændigheder. Arups opfattelse har siden vundet tilslutning fra de fleste historikere, og især efter den svenske historiker Sven Tägils disputats om Valdemar Atterdags udenrigspolitik fra 1962 har den været ganske enerådende blandt de professionelle.

Nu forholder det sig imidlertid så heldigt, at vi har usædvanligt gode muligheder for at 'måle' betydningen af Niels Ebbesens bedrift. Fra det skæbnesvangre år 1340 har vi bevaret ikke mindre end tre forskellige aftalekomplekser (eller forslag til aftaler) om, hvad der skulle ske med Danmark, og især med Jylland nord for Kongeåen.

Af disse er det første aftalekompleks dateret den 11. februar, altså før mordet, mens de to andre stammer fra tiden efter mordet - og alle tre har som den ene aftalepart repræsentanter for grev Gerhards rendsburgske linie blandt de holstenske grever og belyser derved deres intentioner.

DANMARK PANTSAT

Først skal rekapituleres nogle hovedtræk i situationen. I januar 1332 var kong Kristoffer II af Danmark blevet nødt til at godkende, at grev Gerhard besad Fyn og Nørrejylland med undtagelse af Skanderborg slot med tilliggende som

pant for 100.000 mark sølv. Sjælland og 'sydhavsøerne' var delt mellem grev Gerhards fætter, grev Johan III af Holsten af den plönske linie og den svensk-norske konges moder samt et par nordtyske fyrster, mens Skåne og Blekinge samt Skanderborg slot med tilliggende var pantsat til grev Johan.

Senere samme år løsrev Skåne og Blekinge sig fra grev Johans herredømme, hvorefter områderne blev indløst for 34.000 mark sølv af den svensk-norske konge, Magnus Eriksson.

Kort efter døde Kristoffer II, og selv om han efterlod sig to sønner, foretoges der ikke noget nyt kongevalg i Danmark. I 1334 forsøgte den ene af Kristoffers sønner, junker Otto, at fordrive holstenerne med våbenmagt, men resultatet blev, at han faldt i holstensk fangenskab, hvor han forblev de næste 7 år.

En anden mulighed som dansk konge havde været den sønderjyske hertug Valdemar, der tilhørte en anden linie af kongeslægten. Han havde været konge fra 1326 til 1330 under sin morbror grev Gerhards formynderskab, idet hertug Valdemar da endnu ikke var myndig.

I 1335 dukker Kristoffers anden overlevende søn, junker Valdemar, frem på den politiske arena. Det sker på den måde, at den tyske kejser da bemyndiger sin søn, markgreven af Brandenburg, som var gift med junker Valdemars søster, til at mægle mellem junker Valdemar og grev Gerhard. Kejser Ludvig og hans søn af samme navn, der havde støttet junker Ottos forsøg på at bemægtige sig tronen, var parat til også at støtte junker Valdemar (som vi her fremover vil kalde Valdemar Atterdag).

Junker Valdemar
(Atterdags) segl.
Foto: Rigsarkivet

AFTALE MED HERTUG VALDEMAR

Ifølge den første aftale, indgået den 11. februar 1340 i Lübeck, overlod grev Gerhard sine pantområder i Nørrejylland for et beløb af 43.000 mark sølv til hertug Valdemar af Sønderjylland. De 25.000 af dette enorme beløb skulle hertugen rejse ved at sætte det meste af sit eget hertugdømme mellem Kongeåen og Ejderen i pant til grev Gerhard. 13.000 mark skulle betales kontant i tre terminer i løbet af et halvt år, mens hertugen for de sidste 5.000 skulle indløse slottene i Kolding og Horsens fra de af grev Gerhards folk, der havde fået dem i pant af greven. Greven skulle beholde det halve af Brusk herred ved Lillebælt for at sikre sin overfart til Fyn samt halvdelen af Vardesyssel, som han havde som ejendom. Skanderborg med tilliggende skulle indløses fra grev Johan eller hans underpanthaver. Hertugen måtte love, at han ikke på nogen måde ville indgå aftaler med kong Kristoffers sønner uden tilladelse fra greven, mens greven lovede ikke at løslade den fangne junker Otto.

Imidlertid skulle hertugen have en ikke nærmere defineret betænkningstid til at overveje, om denne aftale overhovedet skulle virkeliggøres.

Over for truslen fra kong Kristoffers sønner havde greven altså besluttet sig for at spille hertug Valdemar ud som dansk kongsemne. Det store problem i aftalen er imidlertid, hvorledes hertugen skulle blive i stand til at rejse 18.000 mark sølv og i første omgang de 13.000, som

skulle betales inden for et halvt år, når hans eget hertugdømme kun blev vurderet til (godt) 25.000 mark. Det var også et problem for aftalens forfattere: Det ser ud, som om hertugen med nød og næppe ville være i stand til at rejse 3.000 mark sølv, bl.a. ved at ofre sit indbo, mens aftalen blev, at hvis ikke han kunne rejse resten af de 13.000, måtte han undvære Riberhus med tilliggende landområder.

Det mest sandsynlige resultat af aftalen ville så blive, at hertugen overtog Ålborghus med tilliggende, dvs. Vendsyssel, Thy, Hanherrederne og Himmerland samt Kalø med tilliggende, dvs. (formentlig) det østjyske område fra Hobro til et stykke syd for Århus, mens grev Gerhard overtog Hertugdømmet og derved fik samlet sine besiddelser i Holsten, Sønderjylland, Nørrejylland og på Fyn.

Det er ikke så mærkeligt, at hertugen udbad sig betænkningstid.

AFTALER MED VALDEMAR ATTERDAG

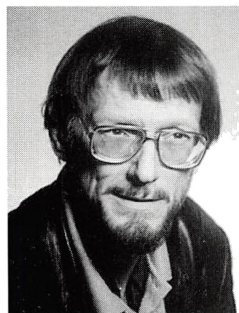
Men inden betænkningstiden var omme, havde vor helt taget livet af grev Gerhard. Tre uger efter, d. 22. april i Spandau i Brandenburg, tiltrådte Valdemar Atterdag en aftale, der blev foreslået af en mægling Kommission mellem ham og grev Gerhards sønner, grev (Jern)Henrik og grev Claus. Ifølge denne aftale skulle Valdemar Atterdag giftes med grevernes søster og med hende have en medgift på 24.000 mark sølv eller Ålborghus med sit før beskrevne tilliggende.

Resten af Nørrejylland skulle indløses for 35.000 mark sølv, som skulle betales af den jyske befolkning selv gennem en ekstraordinær beskatning, som alle skulle stå sammen om at gennemføre. Valdemar Atterdag må love at blive fjende af dem, der havde myrdet grev Gerhard.

Vi kender ikke til, at de rendsborske grever tiltrådte denne aftale, og sandsynligvis har de ikke gjort det. 8 dage efter kalder de imidlertid i et brev Valdemar Atterdag for konge af Danmark. Den endelige aftale kom d. 19. maj (med senere tillæg) i Lübeck, hvor de to foregående forslag til aftaler kombineres på det mest udspekulerede til det, der blev den endelige aftale.

Nu skal Valdemar Atterdag giftes med hertug Valdemars søster, Helvig, og have Ålborghus med tilliggende som medgift for 24.000 mark sølv. Resten af Nørrejylland skal han indløse fra

Anders Bøgh

D en kullede
Greves segl.
Foto: Rigsarkivet.

hertugen for 35.000 mark sølv, som skal betales ved hjælp af ekstraordinær beskatning af jyderne - dog skal Skanderborg slot med tilliggende indløses fra grev Johans underpanthaver.

For at komme i besiddelse af Nørrejylland må hertug Valdemar overlade det meste af sit hertugdømme til greverne for 32.000 mark sølv samt betale deres underpanthaver på Kalø 10.000 mark sølv samt 2.333 mark sølv til underpanthaverne på Koldinghus. Greverne skal beholde det halve Brusck herred ved Lille Bælt, mens de overlader ejendomsretten til det halve Vardesysel til hertugen, der over for Valdemar Atterdag forbeholder sig at beholde dette.

Hertug Valdemars underskud på transaktionen kan anslås til ca. 8.000 mark sølv, en efter tidens forhold ikke urimelig medgift for at få sin søster gift med en konge og dermed i princippet blive hans nære allierede. Resten af den abnormt høje

medgift måtte de rendsborgske grever så finansiere ved en nedskrivning af deres højt regnede fordringer.

Hvis vi sammenligner med den projekterede aftale af 11. februar, mister de rendsborgske grever ca. 7.000 mark sølv i forhold til, hvad denne aftale indebar. Derudover kan nævnes, at hertug Valdemar i februar ikke havde haft en chance for at opkræve ekstraskatter i områder, han ikke besad, mens den endelige aftale bliver, at Valdemar Atterdag skal have ret til dette, og således finansieres rent faktisk indløsningen af Jylland.

UDENRIGSPOLITISK PRES MOD HOLSTENERNE

Vi kan altså konstatere, at den rendsborgske politik er ganske forskellig før og efter mordet på Den kullede Greve. Før satser man på at bekæm-

H

ertug

Valdemars segl.

Foto: Rigsarkivet.

E. Rondahl - Jul. 1901.

E. Rondahl - Jul. 1901.

pe Valdemar Atterdag samt at gøre hertug Valdemar til (skin)konge i Danmark, mens man meler sin egen kage. Efter mordet er man villig til at strække sig langt for at komme ud af Nørrejylland med skindet på næsten og få en aftale med Valdemar Atterdag.

Imidlertid er sagen ikke afgjort hermed, idet den nævnte nyere historieforskning udelukkende har forklaret Valdemar Atterdags tronbestigelse med udenrigspolitiske faktorer - først og fremmest diplomatisk pres mod holstenerne fra kejser Ludvig og hans søn, markgreven af det wittelsbachske fyrstehus samt fra de nordtyske hansestæder, især Lübeck.

Hertil er nu først at sige, at wittelsbacherne var stærkt repræsenterede i forbindelse med udarbejdelsen af alle de tre nævnte aftaler, og to af aftalerne blev faktisk forhandlet i byen Lübeck. Det lader sig næppe sandsynliggøre, at det diplomatiske pres fra disse eller andre kanter øgedes mærkbart fra februar til maj 1340.

OPPOSITION MOD HOLSTENERNE

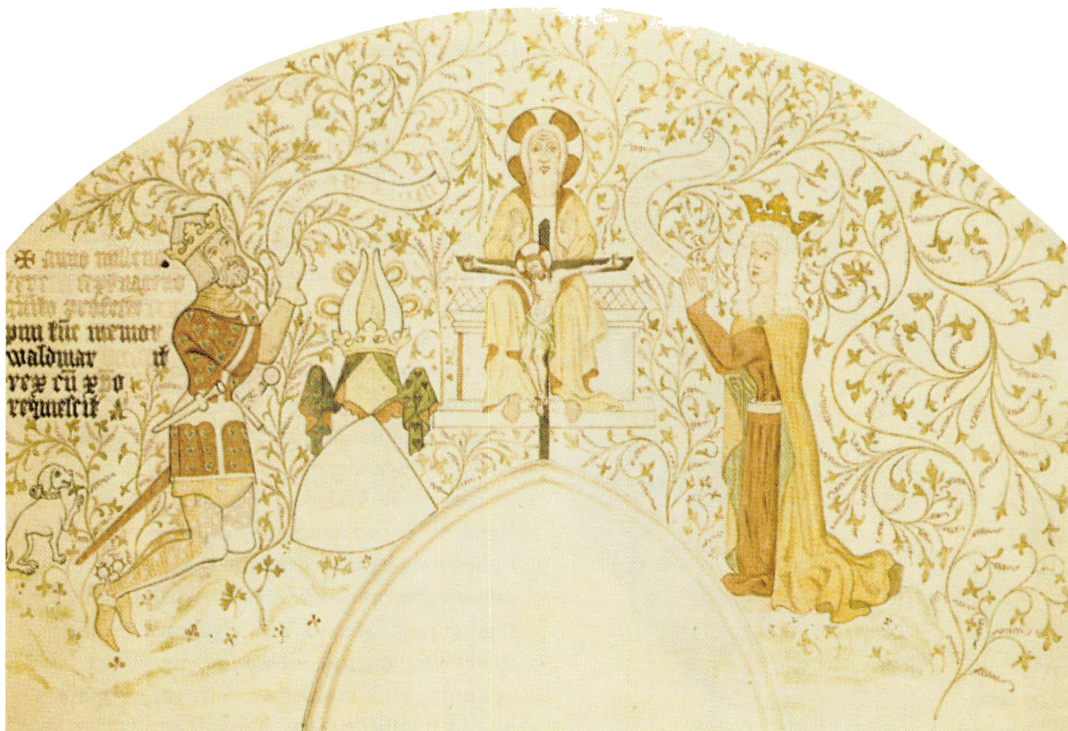
Lad os i stedet se på, hvad der foregik i Danmark, herunder i det danske hertugdømme Sønderjylland. I Jylland havde der længe været misforhold mellem det danske hertugdømme og det holstenske herredømme. I 1329 havde jyske hære således forsøgt i to omgange at angribe grev Gerhards besiddelser i Sønderjylland.

Da kong Kristoffer to år senere med katastrofale resultater forsøgte at retablere sit herredømme over Danmark med våbenmagt, synes han især at have fået tilslutning i Jylland. Og det samme gjaldt i forbindelse med junker Ottos mislykkede forsøg på at blive dansk konge i 1334.

Mellem 21. februar 1327 og 9. maj 1338 blev holstenerne så træt af bisp Svend af Århus, at han sammen med mindst tre kanniker ved domkirken og flere af sine mænd måtte forlade landet, hvorefter bisp Svend tilsluttede sig Valdemar Atterdag i Nordtyskland. I aftalerne i 1340 fik bisp Svend og hans mænd tilladelse til at vende tilbage i lighed med et antal ikke nærmere specificerede fordrevne jyske herremænd.

Det er vel også et tegn på opposition mod holstenerne, at mere end 30 midtjyske herremænd i 1330'erne lod deres våbenskjolde male på væggene i Vor Frue Kirke i Århus sammen med Valdemar Atterdags.

K_{ong}

Valdemar Atterdag på et - næsten - samtidigt kalkmaleri i Næstved Sankt Peders kirke.

Foto: Nationalmuseet.

I 1339 må situationen imidlertid for alvor have spidset sig til, for inden året var omme, var grev Gerhard i gang med at rekruttere lejetropper i Nordtyskland i et meget stort omfang. Med disse (eller allerede tidligere) fratog han nogle af Midtjyllands førende stormænd deres borge: Clausholm, Gl. Estrup og Holbækgård, ligesom han fik fingre i den tidligere marsk og drost, hr. Peder Vendelbos borg, Karmark, mellem Randers og Viborg.

I GREV GERHARDS JERNGREB

Men også i hertugdømmet Sønderjylland var der modstand mod grev Gerhard og hans holsteneres vælde. Grevnen havde som nævnt været formynder for sin søstersøn, hertug Valdemar af Sønderjylland, og dermed reelt herre over Hertugdømmet.

Det var et højst besynderligt formynderskab, idet det varede til 1336, hvor hertugen var mindst 20 år, skønt man ifølge jysk ret på dette tidspunkt var myndig, når man var 15. Imidlertid bliver vi oplyst om, at der før 2. august 1333 havde været krig mellem greven og hertug Valdemars mænd, så Gerhard fandt det nok sikrest at beholde det direkte herredømme over Hertug-

dømmet. Da han endelig i 1336 opgiver formynderskabet, sker det angiveligt på forlangende af hertugens mænd, dvs. stormændene i Sønderjylland.

Den 2. februar 1338 får vi at vide, at der har været strid mellem hertugen og Grev Gerhard. Hertug Valdemar må nu love ikke på egen hånd at indgå aftaler med Valdemar Atterdag eller dennes hjælpere, ligesom han må love ikke at forulempe grev Gerhard eller hans fætter grev Johan i deres besiddelser i Danmark eller at støtte nogen af deres opsætsige undersåtter.

Senest i januar 1340 må hertugen imidlertid have besluttet sig for at gøre et virkelig alvorligt forsøg på at komme ud af grev Gerhards jerngreb. Ifølge den velunderrettede lybske krønike havde hertugen "forbundet sig med de danske om at føre...Valdemar (Atterdag) tilbage (til Danmark), som så skulle ægte hertugens søster". Og i den forbindelse foretog hertugen et commandoraid mod Ribe, som blev både plyndret og brændt.

Men netop da var det, at grevens lejetropper strømmede sammen, og med denne magt i kulisserne indledtes da de forhandlinger mellem greven og hertugen, som resulterede i den tidligere omtalte foreløbige aftale af 11. februar 1340, hvor et hovedpunkt netop var, at hertugen ikke

Grev Johans
segl. Foto: Rigsarkivet.

måtte forbinde sig med Valdemar Atterdag eller lade sin søster ægte denne.

Som nævnt fik hertugen lov til at overveje, hvorvidt han endegyldigt ville tiltræde aftalen. Meningen må have været, at hertugen kunne vente og se, hvorledes det gik med grev Gerhards krigstogt i Jylland. Når det, som greven givetvis forventede, var lykkedes at banke de nørrejske stormænd på plads, havde hertugen næppe andet valg end at tiltræde aftalen.

LEJETROPHÆR I OPLØSNING

Godt halvanden måned efter lå greven død i Randers efter Niels Ebbesens og hans fællers indsats. Derefter gik grev Gerhards vældige lejetrophær i opløsning, idet tropperne simpelthen drog hjem. Hertug Valdemar besluttede da hurtigt, at han ikke ville vide af aftalen, hvilket fremgår indirekte af forslaget til aftale mellem Valdemar Atterdag og grev Gerhards sønner af 22. april 1340. I øvrigt beskyldte grev Gerhards sønner

senere hertugen for, at han havde beskyttet deres faders mordere.

Da grev Gerhards offensiv således var brudt sammen, havde hans sønner næppe andet valg end at få en aftale i stand enten med hertug Valdemar eller med Valdemar Atterdag, hvis ikke de ville se deres position i Nørrejylland forsvinde, uden at de havde fået nogen af deres penge med sig.

Når de valgte at indgå aftalen med Valdemar Atterdag - dog altså med hertugen som mellemmand - skyldtes det utvivlsomt, at det var ham, den nørrejske opposition ville have som konge i Danmark.

Dette resultat var givetvis ikke fremkaldt af Niels Ebbesen alene, eller af ham og hans ifølge to forskellige kilder 47 eller 60 følgesvende i Randers. Forudsætningen for det var, at Niels Ebbesen og hans medsamsvorne var led i en omfattende oprørsbevægelse i Jylland og i Hertugdømmet. Men et helt afgørende moment i spillet var, at Grev Gerhards lejetrophær gik i opløsning efter mordet, og dette var næppe sket, hvis Den kullede Greve havde levet.

NATIONALISME

Når danske historikere i det sidste halve århundrede har været blinde for disse sammenhænge, skyldes det, at kildematerialet ikke har været undersøgt helt til bunds, men nok i endnu højere grad, at Niels Ebbesen i den grad har været forbundet med dansk nationalisme og tyskerhad. Og disse ting har mildt sagt ikke været populære hos de sidste par generationer af danske historikere.

I skrivende stund har danskerne for ikke længe siden talt Bruxelles midt imod og banket hele Europa i fodbold, så mon ikke det er på tide at se lidt mere afslappet på tingene - også på Niels Ebbesen?

Bagsiden:

*I årene mellem 1777 og 1782 tegnede og udførte billedhuggeren Johannes Wiedewelt ialt 54 monumenter, som er opstillet i parken og hegnet ved Jægerspris slot. Monumenterne skulle vække minder om landets historie tilbage fra arilds tid og forestiller personer som Absalon, Tycho Brahe og Tordenskjold. Til fortidens helte regnedes - selvsagt - også Niels Ebbesen, hvis monument er gengivet på bagsiden.
(Foto: Mads Kamp Hansen)*

